

**כבר באירופה: מחשבות על קולוניאליזם
התיישבותי, מדיאבלי ומודרני**

גדי אלגזי

הוברט ברטלט / התהוותה של אירופה: כיבוש, יישוב ותמורות תרבותיות, 950-1350, תרגום: אלון אשפר, ירושלים: מוסד ביאליק, 2015, 479 עמודים

הגירה, כיבוש והתיישבות

עשרים ושתיים שנים לאחר צאתו לאור באנגלית מונח עתה לפני קוראות וקוראי העברית ספרו של רוברט ברטלט (Bartlett). זהו ספר חשוב ומרתק, ששינה מן היסוד את תפישותינו ביחס לתהליך התהוותה של אירופה. כיוון שזמן רב כל-כך נדרש לספר להיתרגם לעברית, כדאי אולי להוציא מתוק מעז, לקרוא בו מחדש ולעשות זאת דווקא בהקשר המקומי.

הדרך שהובילה את ברטלט אל הספר נראית ברורה בדיעבד. הוא כתב עבודת דוקטור בהנחייתו של ריצ'רד סאת'רן (Southern, 1912-2001), מטובי ההיסטוריונים של ימי-הביניים במחצית השנייה של המאה העשרים. ברטלט כתב עבודה קצרה, ביוגרפיה אינטלקטואלית של ג'רלד איש קאמברג'ה (Giraldus Cambrensis, 1146 לערך-1223 לערך), ובמרכזה חיבוריו האתנוגרפיים של ג'רלד על ויילס ואירלנד. מניתוח כתבים עיוניים, העוסקים בשני אתרים מובהקים אלה של תהליכי כיבוש והתיישבות בימי הביניים התיכוניים עבר ברטלט לעסוק בתהליכים עצמם. הוא ערך יחד עם אנגוס מקיי (MacKay) קובץ מאמרים על חברות סְפָר אירופיות (ראו ברשימה לקריאה נוספת) ופנה למחקר, שתוצרו הוא הספר שלפנינו – **התהוותה של אירופה**.

בשנת 1953 פירסם סאת'רן ספרון קטן ושמו **התהוותם של ימי הביניים** (ראו ברשימה לקריאה נוספת). הוא מתמקד, ממש כמו ספרו של ברטלט, בתקופה המעצבת של אירופה המערבית, מסוף המאה העשירית ועד ראשית המאה השלוש-עשרה. הספר זכה להצלחה עצומה. מעטים ספרי הלימוד, שגילם למעלה מ-60 שנה ועדיין לא נס ליחס. ספרו של סאת'רן הוא כזה. כותרת ספרו של ברטלט נראית

פרופסור גדי אלגזי מלמד בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל אביב ומתמחה בהיסטוריה חברתית.

algazi@post.tau.ac.il

כמענה מאוחר לספרו של מורו ורבו. במרכז ספרו של סאת'רן עמדה הכנסייה; תולדותיה כמערכת של אמונות, פרקטיקות ומוסדות היו הפיגום העיקרי שסביבו בנה סאת'רן את ספרו. אחדותה של הכנסייה הרומית, מראה סאת'רן, היא-היא שהקנתה לאירופה המערבית במהלך ימי הביניים התיכוניים את אחדותה: במהלך הפכה למוסד על-מקומי, שהשליט על מגוון הנופים החברתיים והתרבותיים פולחן אחיד בנוסח הרומי, כפיפות למרכז הרוחני והאדמיניסטרטיבי של הכנסייה שברומא ושפה אחת – לטינית – למשכילים יודעי-הספר. ברטלט אינו חולק על סאת'רן, אך כפי שהוא מבקש להראות כבר בפרק הפתיחה של ספרו, אי-אפשר למצות בכך את תקופת המפתח בעיצובה של אירופה. לתהליך התפשטותה של הכנסייה הרומית חסר כוח מניע; מוסדות אינם נעים מכוח עצמם, ופולחן אינו מתפשט מכוח עליונותו הטבעית על פני חלופותיו. הם נישאים על-ידי קבוצות חברתיות, המשתמשות בהם ומקדמות אותם, ובתוך כך עושים המוסדות שימוש בהן. אירופה, טוען ברטלט, התהוותה מתוך מלחמה, כיבוש והתנחלות. האריסטוקרטיה הפראנקית הלוחמת הביאה איתה לכל מקום שבו התנחלו בניה ובנותיה מערך של טכניקות, מוסדות ודפוסי פעולה, ואלה התרכבו בדרכים שונות עם מסורות מקומיות ויצרו אחדות חדשה.

מהו חידושו העיקרי של הספר? היסטוריונים והיסטוריוניות רבים עסקו בהתפשטותן של קבוצות שונות באירופה לאחר שנת 1,000 לספירה. ברטלט הוא הראשון שניסה לבדוק באופן שיטתי ומשווה את תהליך ההתפשטות בכללו – מן האיים הבריטיים, סקוטלנד, ויילס ואירלנד, דרך סקנדינביה, מזרח אירופה ועד ללבנט, מדרום איטליה וסיציליה ועד חצי-האי האיברי. האתגר הוא עצום, במיוחד אם אין מבקשים לכתוב סינתזה של ההיסטוריוגרפיה הקיימת, אלא לבסס את הדברים על עיון בחומר העדויות. ברטלט עשה שימוש בהיסטוריה אירית, וולשית וסקוטית, במחקר העשיר על מסעי הצלב, על ספרד בימי הביניים וההתפשטות הגרמנית במזרח הסלבי, וקרא מקורות בחלק ניכר מן השפות הרלוונטיות, ודאי לא בכולן. ההתבוננות הברזמנית בזירות השונות של תהליך ההתפשטות יצרה תמונה חדשה: מתוך אינספור הסיפורים המקומיים הסתמנו קווי המתאר של תהליך כולל, שעיקרו התפשטות האריסטוקרטיה הלוחמת של אזור פראנקיה – האזור שבמרכז קיסרותו קצרת-הימים של קרל הגדול, בצפון צרפת ומשני צדי הריין – אל ה"שוליים", דרומה וצפונה, מזרחה ומערבה. משפחות אריסטוקרטיה התבססו בסְפָר הוולשי, באירלנד, בפרוסיה ומזרחה לה, בחצי-אי האיברי, בדרום איטליה ובסיציליה, בסוריה ובארץ הקודש. האזור שממנו יצאו למסעות הכיבושים לא היה "מרכז" עד שהכפיף את ה"שוליים"; השניים כוננו זה את זה, אם כי לא באופן סימטרי.

קרב בין פרשים אנגלים-נורמנים לסקוטים בשנת 1138, ובמרכזו דיוויד הראשון מלך סקוטלנד. איור מתוך הכרוניקה של אלבן הקדוש (The St Albans Chronicle). המאה החמש-עשרה.

כיצד ניתן לתפוש את התהליך העצום הזה? הכובשים והמתנחלים הציגו עצמו כמגני האמונה הנוצרית, אבל לתהליך התפשטותם לא ניתן לקרוא פשוט ניצור: חלק ניכר מן האזורים שעליהם השתלטו כבר היה נוצרי (אם כי לא בהכרח בנוסח הרומי), ולעתים, כמו באירלנד, התנצר אפילו לפני ה"מרכז". אין ספק שבחלק גדול מן הזירות מדובר היה במסעות כיבושים, אבל אלה אינם ממצים את התהליך: שום ישות פוליטית על-מקומית לא קמה כתוצאה מסדרת העימותים הצבאיים, כמו הקיסרות הקרולינגית שכללה לזמן קצר חלק ניכר מאירופה המערבית. שלל ממלכות ונסיכויות מקומיות, ערים ואחוזות הגיחו מתוך המלחמות והקרבות. כמה מן הכובשים יצאו לדרך וחזרו למקום מוצאם, אבל לא מעטים נשארו במקומות החדשים שאליהם הגיעו, הקימו משפחות ולעתים ביססו בהם גם ישויות פוליטיות חדשות. האם מדובר אם כן בתהליך הגירה? גם אם נמתח את המושג, נתקשה לראות בתפיסה חמושה של שטחים, בהשתלטות על משאבים, בתמורה בדפוסי הגידול החקלאי ובארגון מחדש של הנוף הטבעי נגזרות של תהליכי הגירה. המושג הגירה אינו עושה צדק עם עמדת הכוח של הכובשים ואף לא עם עומק השינוי שחוללו. מדובר בתהליך קולוניאליזציה, שהטביע את חותמו על כל אחד מן האזורים החדשים. מכאן עולה התזה העיקרית שפורש ברטלט בספרו והפכה מאז לנקודת מוצא מרכזית לדיון ההיסטורי: אירופה לא נוצרה מן הגאוגרפיה ולא אוחדה מכוח האמונה המשותפת. אירופה התהוותה מתוך תהליך קולוניאלי, שהיה כרוך באלימות מאורגנת, בהשתלטות ובהתיישבות. לפני שפנו כמה מהאירופאים להשתלט בעת החדשה המוקדמת על חלק ניכר מן העולם המיושב, התחוללו באירופה עצמה במהלך ימי הביניים התיכונים תהליכים קולוניאליים טיפוסיים: השתלטות בכוח על משאבים, התיישבות ויצירת יחסי כוח עמידים ובלתי-סימטריים בין קבוצות המתיישבים לבין אנשי המקום. קולוניאליזם, מראה ברטלט, אינו תוספת מאוחרת, חיצונית, להיסטוריה האירופית: התהוותה של אירופה עצמה הייתה תהליך קולוניאלי.

טירות, אחוזות, ערים ומסדרים: איך הפכה אירופה ל"אירופית"

הספר נפתח בשאלה: מה היה טיבו של תהליך התפשטותו של העולם הנוצרי-לטיני? שאר הספר מוקדש למענה עליה. הפרק השני הוא אבן הברית של הספר כולו: ברטלט בוחן במיקרוסקופ את תהליך ההתפשטות דרך תולדותיהן של כמה משפחות אריסטוקרטיות, מאירלנד עד סיציליה, מפְּרַנְדְּפּוּרְג עד ירושלים. מתוך כך מתגלות תבניות חוזרות, ובה בעת מסתמנים הבדלים מרתקים בין תהליכי ההתפשטות של האריסטוקרטיה במזרח אירופה ובמערבה. פעם אחר פעם מתחוו, כי גם אם הכנסייה הייתה זו שנתנה

את ברכתה למסעות הכיבושים, ומלכים הם שהעניקו לכובשים תארים וכתרו איתם בריתות נישואין, היוזמה עצמה נמצאה בידי הלוחמים-המתנחלים. בלשונו של ברטלט, הבימה שעליה שיחקו לא הוקמה על-ידי מונרכיה כלשהי אלא הודות לתהליך חברתי עמוק יותר – התפשטותה של האריסטוקרטיה הפראנקית (עמ' 38). ברטלט לא מציע הסבר מספק בדבר מקורות התנופה הטורפנית של הלוחמים הפראנקים, אבל תורם להבנת טיבו של תהליך ההתפשטות בעזרת הבלטה של שניים ממרכיביו – הטכנולוגיות הצבאיות ודימוי הכובשים. אכזריות הלוחמים הפראנקים הייתה לשם דבר בפי יריביהם, אבל אין מדובר בתעמולה עוינת בלבד: הכובשים עצמם טיפחו תדמית זו בעזרת מעשי אכזריות מחושבים, שאותם ביצעו כדי להטיל את אימתם בכל מקום שאליו הגיעו. הכובשים גם הביאו עמם לכל מקום טכנולוגיה צבאית ייחודית – יחידות מחץ של פרשים משוריינים, ופרשו בנוף רשת רופפת של מרכזי שליטה מקומיים – הטירות. אלה ואלה מעבירים אותנו מתחום ההיסטוריה הצבאית אל ההיסטוריה החברתית-תרבותית: תדמיות הכובשים, עלילות הגבורה וסיפורי הכיבוש וההתנחלות שלהם יעצבו את מסורתם התרבותית עוד דורות רבים לאחר מכן, ואילו פרשים משוריינים וטירות יהפכו לרכיבי מפתח של המבנה החברתי. הטירות יהיו הגרעין הקשה של זהותה וכוחה של אריסטוקרטיה מקומית, שתכפיף לשלטונה איכרים במסגרת אחוזות (הקרויות בתרגום לעתים קרובות בשם המטעה "אדנויות"), ואלה יאפשרו לאדונים לגבות מן הנשלטים את הדרוש לקיומם.

מכאן הולך ברטלט ומרחיב את היריעה מן הכיבושים אל התפשטותם של מוסדות ודפוסי ארגון חברתי. המתתישבים הביאו אִתָּם דפוסים חקלאיים חדשים. תחת השפעתם עברו מעבדי האדמה משלל גידולים לגידול דגנים: אמנם לא מונוקולטורה בנוסח כלכלת מושבות מודרנית, ועדיין מפנה אקולוגי עמוק, שהיה כרוך הן בשינוי הרגלי התזונה של המתיישבים והן בארגון מחדש של דפוסי ההתיישבות החקלאית וההכפפתם לאחוזה, יחידת הארגון הבסיסית שעליה ביססו האדונים את שלטונם מכאן ואילך. כאן חורג ברטלט מן השימוש המסורתי בעדויות הכתובות ומסתמך על ממצאי הארכיאולוגיה של ימי הביניים, שהתפתחה בעיקרה רק לאחר מלחמת העולם השנייה – על שחזור מתווי השדות בנוף החקלאי, השוואת שרידי מחרשות וניתוח שמות כפרים ואתרי התיישבות. ברטלט מראה, שלהרכב החברתי של אוכלוסיית המתנחלים הייתה משמעות מפתח בדינמיקה של התהליך: הנהיגו אותו אריסטוקרטים לוחמים, אך השתתפו בו, בשיעורים משתנים, סוחרים ואיכרים. היקפה וריבודה הפנימי של שכבת המתיישבים, בזיקה למבנה החברתי של החברות המקומיות שבהן נתקלו, יצרו מגוון של אפשרויות אינטראקציה בין המתנחלים לבין יושבי המקום. כך קמו ערים קולוניאליות וכפרים חדשים, ולעתים כפרי מתיישבים

בצד כפרי ילידים. תהליך ארוך של מגע ומשא חברתי-תרבותי. אתרים ואנשים קיבלו שמות חדשים, שהגיעו מרחוק, עם המתיישבים – אבל בהתאם ליחסי הכוחות ולמשקל הדמוגרפי היחסי של הקבוצות המעורבות, קיבלו על עצמם גם רבים מן המתיישבים מנהגים ודפוסי ארגון חברתיים מן החברות המקומיות. התהוותה של אירופה היא לדידו של ברטלט תוצר התהליך הזה: לא סתם "השפעה הדדית" חיוורת וחסרת כיוון, וגם לא "מגעים תרבותיים" תמימים. זהו תהליך שהטיב את חותמו על כל משתתפיו, המתיישבים והמקומיים, אך במרכזו עמד מאבק על כוח, יוקרה ושליטה במשאבים.

מן הגרעין הקרולינגי הגיעו לא רק דפוסי משפט ושלטון (היחסים הפיאודליזאציונליים) אלא גם חוקות ומשפטים לערים החדשות ומסדרים דתיים. המסדרים הדתיים – מסדרי הנזירים והמסדרים הצבאיים – חשובים במיוחד לטיעונו, כיוון שהם תפקדו כערוצי הפצה של נוסחי פולחן ודפוסי ארגון של קהילות דתיות, לא רק על דרך החיקוי אלא בעזרת יצירת כפיפות פורמלית בין קהילות מקומיות המאורגנות ב"בתים" לבין מרכזי המסדרים. אולי הדוגמא המאלפת ביותר שמביא ברטלט לעומק התמורה שהתחוללה היא השינוי במערך השמות בין המאה האחת-עשרה למאה השלוש-עשרה: מערך הטרונגי של שמות מקומיים, האופייניים לאזור מוגבל בלבד ומעוגנים במסורותיו, מתכנס לרפרטואר מצומצם של שמות נוצריים – אונומסטיקון מערב-אירופי טיפוסי, שבמרכזו כמה דמויות מפתח מן התנ"ך והברית החדשה ומספר מצומצם של קדושים על-מקומיים: יוהן וחואן, ג'ון וג'ובני, ושוב יוהן, שהוא גם הנס, שהוא גם ז'אן; מרגרטה ואליזבת, שהיא גם ליזבטה, איזבל, איסבלה, איזבו וליו. השילוב של אחדות ברמת המסומנים (זהות הגיבורים התנ"כיים או הקדושים הנוצריים) עם גיוון מבוקר של המסומנים – של השמות המבוטאים באופנים שונים בשפות המדוברות (ג'ון וג'ובני מציינים אותה דמות עצמה, יוחנן המטביל) – יישאר אופייני לציביליזציה האירופית במאות השנים שלאחר מכן.

חלקו האחרון של הספר עובר משרטוט דיאכרוני של התהליכים לאורך מאות השנים, למבט סינכרוני, פחות או יותר, בחברות שהתעצבו תחת רישומם – הן ב"אירופיזציה של אירופה" (פרק 11) והן במתחים הטיפוסיים לחברות המתיישבים. ברטלט אינו מהסס לאפיין אותם כמתחים גזעיים (פרקים 8-9), וסוקר למשל את הניסיונות לשמור על "הטוהר התרבותי" של מתיישבים אנגלים באירלנד של המאה הארבע-עשרה כדי להבטיח שהקולוניסטים לא ייטמעו ביושבי המקום. פרקים אלה רומזים לכמה מן הנושאים שבהם עסק ברטלט בשנים שלאחר מכן (ראו למשל את תרומתו לכרך **מקורות הגזענות במערב**, בעריכת מרים אליאב-פלדון, בנימין איזק ויוסף ציגלר), ולשאלות מפתח בהיסטוריה של העת החדשה. וכך הותם ברטלט את ספרו:

כיבוש, קולוניזציה והמרה לנצרות: הטכניקות הנחוצות כדי להתיישב בארץ חדשה, היכולת לשמר זהות תרבותית [נפרדת] באמצעות צורות משפטיות וגישות שטופחו בקפידה, המוסדות והגישה הדרושים כדי לעמוד פנים אל פנים מול תופעות מוזרות או מבעיתות, לדכא אותן ולחיות איתן, משפט ודת, נשק וספינות... הנוצרים האירופים, שהפליגו במאות החמש-עשרה והשש-עשרה אל חופי אמריקה, אסיה ואפריקה, באו מחברה, שהייתה כבר בעצמה חברה קולוניזטורית (colonizing society). אותה אירופה, שפתחה באחד התהליכים המרכזיים ביותר של כיבוש, קולוניזציה ותמורה תרבותית בתולדות העולם, הייתה בעצמה תוצר של תהליך כזה.

קולוניאליזם התיישבותי: בימים ההם, בזמן הזה

אי אפשר למצות בסקירה קצרה את עושרו של הספר. אין זה מחקר נקודתי ממצה אלא הוא סינתזה פורצת-דרך. במשך למעלה מ-20 השנים שחלפו מאז התפרסם לראשונה הצטברו גם לא מעט מחקרים משלימים וגם דברי ביקורת. בהיבט אחד מאלה אני מבקש להתמקד.

כיצד יש להמשיג את התהליך שבו עוסק הספר, את התזה העיקרית שבמרכזו? ברטלט עצמו מתלבט בכך. בכותרת הספר הוא עושה שימוש במונחים שהיו מקובלים במחקר לפניו – "כיבוש" ו"קולוניזציה" (אחד מן השניים נעלם בתרגום העברי, ועל כך בהמשך). בפרק הראשון הוא משתמש במונח הכללי והרב-משמעי "התפשטות" (expansion), המאפשר לו לדבר על "התפשטות הנצרות הלטינית", אבל גם להמחיש את מגבלותיו, שכן מדובר, כדבריו, לא רק ב"התפשטות הפולחן", אלא ב"תנועת התפשטות נרחבת באמצעות לוחמה והגירה" (major military and migratory expansion; עמ' 19 בנוסח האנגלי). פעם אחת הוא משתמש בפרק זה בפועל המציין כיבוש וקולוניזציה, וההקשר משמעותי: ברטלט יוצר אנלוגיה בין התפשטות הפולחן הלטיני ביבשת האירופית של ימי הביניים לבין התפשטות השפה האנגלית בעולם בעת החדשה כדי לטעון, שבשני המקרים לא התכונות הטבעיות בפולחן או איכויותיה הלשוניות של הלשון האנגלית הם שמסבירים את התפשטותם; מדובר ב"התפשטות נלווית" לכיבושים ולקולוניזציה.

רק בפרק השני עושה ברטלט שימוש חוזר ונשנה בשם התואר "קולוניאלי" כדי לאפיין דפוסי התיישבות, ובעיקר את האריסטוקרטיה הפולשת. ברטלט אינו מבהיר למה בדיוק כוונתו במושג. מניתוח הדרך שבה הוא משתמש במונח עולה, כי עבורו קולוניאליזם כרוך ביחסי כוח המאפשרים השתלטות על נחלות ובני-אדם, ובתמורה עמוקה בארגון הנוף, היחסים החברתיים וחלוקת המשאבים. מרכיב שני,

פרט מתוך שטיח באייה (Tapisserie de Bayeux), עבודת רקמה משנת 1077 המציגה את הכיבוש הנורמני של אנגליה בשנת 1066. בחלק זה של האריג מוצג אודו (Odo), אחיו למחצה של דוכס נורמנדי ויליאם, כשהוא מנופף באלה מעל ראשו כדי לכנס סביבו את הפרשים הנורמנים.

הנסיכויות החדשות לא היו כפופות בהכרח לממלכות ותיקות; המתיישבים שמרו אמנם לעתים על רשת של זיקות לארצות מוצאם – כמו זו שקשרה למשל את סיציליה ודרום איטליה לצרפת או את אנגליה לאירלנד – אך בעיקרו של דבר תהליך ההתפשטות לא הביא להתהוותה של אימפריה או להכפפת האזורים הנשלטים החדשים לכוח מרכזי כלשהו, אלא להנחלתם של דפוסים דומים למספר רב של אתרים ונופים ולהתבססות קבוצות מתיישבים באזורים הנכבשים. למרות זאת ברטלט משתמש במושג "קולוניאליזם מדיאבלי" גם כדי לציין חברות, שבהן לא נוצרה כפיפות ארוכת-טווח בין המתנחלים החדשים לבין מרכזי הכוח בארצות המוצא שלהם. הוא עושה זאת כשהוא עובר מדיון במערכת היחסים שבין המתיישבים לבין המטרופולין לניתוח היחסים שבין המתיישבים לבין בני המקום: הקולוניאליזם של ימי הביניים, הוא כותב, יצר הן גישות גזעניות והן גזענות ממוסדת (עמ' 303). ממש בדפיו האחרונים של הספר דן ברטלט בקיצור נמרץ ב"קולוניאליזם של ימי הביניים ושל ימינו". די ברור, כי הפרדיגמה של קולוניאליזם מודרני

שמעורר בו התלבטויות ביחס לשימושיות המושג, הוא קיומם של יחסי תלות ושליטה ארוכי-טווח בין מרכז לשוליים, בין מטרופולין ל"מושבות". הוא מוצא את המרכיב הזה, למשל, כאשר לאחר כיבוש קונסטנטינופול משתלטים אריסטוקרטים ונציגנים על חבר הכמרים הבכירים (canons) של כנסיית אֶגְיָה סוֹפְיָה, כך שבמשך עשרות שנים רובם המכריע של המחזיקים בתפקיד היו אנשי ונציה. זוהי, כותב ברטלט, אכן "כנסייה קולוניאלית" (עמ' 24). בפרק השני מבחין ברטלט באדונים אנגלים, המחזיקים בנחלות באירלנד בלי לחיות בהן ("אדונים נעדרים", absentee lords). כאן נראה לו שאפשר לדבר על "קולוניאליזם במובנו המודרני". לעומת זאת, כאשר אריסטוקרטים אנגלים נאחזים בנחלות באירלנד שעליהן השתלטו והנחלות עוברות ביניהם מיד ליד במשך כמה דורות, מגיע לדעתו רגע שבו "התואר 'קולוניאלית' אינו הולם עוד את האריסטוקרטיה של האזורים שבהם התיישבו" (עמ' 68). עם זאת, ברטלט מודע לכך, שכפיפות פוליטית ל"מרכז" רחוק לא הייתה טיפוסית לתהליך שאותו הוא משחזר.

שעומדת לנגד עיניו היא האימפריאליזם האירופי של המאות התשע-עשרה והעשרים. כאן נתקל טיעונו בקשיים, ומבקריו עמדו על כך, שכן הוא מוצא הבדלים משמעותיים ביניהם: העדר מעצמה מרכזית מתכננת ויוזמת, העדר תלות הדדית עמידה ומגמה ברורה לשעבד את העמים הנשלטים לצורכי המרכז האימפריאלי ולעצב את היחסים החברתיים והכלכליים בהתאם לאינטרסים שלו.

שתי בעיות יש כאן: האחת, נראה שברטלט אינו מבחין בין שליטה אימפריאלית לבין תהליכים קולוניאליים, בין **המסגרת הפוליטית** של יחסי שליטה ותלות לבין **התמורות החברתיות-כלכליות** שאותה הם מאפשרים לעתים קרובות (ויש לומר שלא קל להבחין ביניהם); השנייה, ההשוואה המתבקשת לכאורה לאימפריות המודרניות מדלגת מבלי משים על התנסות היסטורית קרובה ורלוונטית הרבה יותר: מאות שנים של התפשטות אירופית למן שלהי ימי הביניים – הגלים העצומים של נדידת עמים חמושה, שיצרו חברות מתיישבים (settler societies), בראש ובראשונה בצפון אמריקה ובחלקים מאמריקה הלטינית, באסיה, בצפון אפריקה ובדרומה (ולעתים בתוכה), באוסטרליה ובניו-זילנד, וגם בארץ הקודש. בכולן ביססו מתיישבים אירופאים חברות חדשות ודחקו את יושבי המקום (שהפכו מִצְדָם ל"ילידים" במידה שניצבו מול ה"מתיישבים") מאדמתם וממשאבי מפתח.

בעשרים השנים שחלפו מאז התפרסם הספר נטבע בזירות מחקר אחרות מושג, המבקש ללכוד את ייחודם של תהליכים קולוניאליים שבמרכזם התיישבות: "קולוניאליזם התיישבותי" (settler colonialism). אם דימוי רווח של הקולוניאליזם כהיבט של מדיניות אימפריאלית מוביל אותנו לחפש ישות פוליטית מדריכה ויוזמת, המבקשת להרחיב את תחומי שלטונה, הרי במקרים אלה ברור, שגם אם ישות כזו לעתים נתנה לתהליכים כאלה תמיכה או הכשירה אותם בדיעבד, הכוח שהניע אותם לא היה בהכרח מאורגן במסגרת מדינתית: קואליציות חברתיות הטרוגניות של סוחרים וחוואים, משקיעים וחלוצים, של כובשים חמושים ושל פליטי רדיפות, של מי שבאו לבקש רווחי עתק ומי ששאפו להיחלץ ממצוקה. כל אלה מתאימים היטב לתמונה ששרטט ברטלט: מסע הצלב הראשון לירושלים לא התנהל ביוזמתה של ממלכה כלשהי אלא בהנהגתם של אריסטוקרטים תאבים לאדמה; באירלנד של המאה השתים-עשרה ניתן לראות היטב כיצד כמה הרפתקנים ולוחמים פתחו באמצעות יוזמה מקומית תגובת שרשרת ודחפו בפעולותיהם את המונרכיה האנגלית לאשר את יוזמותיהם התוקפניות ולאמץ אותן. בסופו של דבר התקשתה המונרכיה להטיל על צאצאיהם של המתנחלים את מרותה. קואליציות חברתיות של איכרים וסוחרים תחת חסותה של אריסטוקרטיה לוחמת קידמו את הקולוניזציה של מזרח אירופה, בפרוסיה ופּוֹמֶרָנִיָה והלאה מזרחה. התוצר של תהליכים אלה היה אכן התגבשותן של

חברות חדשות, שכולן עמדו בסימן מערכות היחסים בין מתיישבים לבני ובנות המקום; כפי שברטלט הראה, חברות אלה נטו לשעתק כמה מן הדפוסים שרווחו בארץ המוצא של המתנחלים, ובה בעת נבדלו ממנה בהיבטים חשובים.

לקולוניאליזם ההתיישבותי יש אם כן היסטוריה ארוכה יותר מזו שהיסטוריונים מודרניים נוטים לחשוב. ואין מדובר בדמיון מבני בלבד אלא בזיקה התפתחותית, למשל בין הרקונקיסטה – ה"כיבוש מחדש" בידי הנוצרים של חצי-האי האיברי בימי הביניים – לבין הכיבושים וההתנחלות במרכז אמריקה ובדרומה בעת החדשה המוקדמת. מי שמבקש להבין – גם בהקשרים אחרים – את הסתירות הכרוכות בשימוש האסטרטגי במתיישבים מדרגה ב"ת וגים" לקידום התפשטות קולוניאלית, ימצא למשל תובנות עשירות במחקרו של רוברט ברנס (Burns) על ולנסיה המדיאבלית. תרומתם של היסטוריונים בישראל לזיכרון על קולוניאליזם בים התיכון בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת רבה, ולא אציין את כולם. אומר רק, שאם יש מחקרים מאיר-עיניים על חברות סֶפֶר בימי הביניים, שאפילו הסניטזה המקיפה של ברטלט פסחה עליהם, הרי הם מחקריה של אחת מחלוצות התחום בארץ, אילנה לוריא (Elena Lourie). בדומה לכך עמדו חוקרים על הקשר העמוק – אפילו ברמת הטכנולוגיות ההתיישבותיות והאידיאולוגיה – בין הקולוניאליזם ההתיישבותי האנגלי המחודש באירלנד בעת החדשה המוקדמת, שברקעו התמססות חברת המתיישבים המדיאבלית – לבין הדיון הער במאה השש-עשרה והשבע-עשרה בקולוניות בצפון אמריקה ובאפשרויות החדשות שזימנו.

המשגות הן כלי בלבד, מכשיר לייצור שאלות והבחנות, לא תרופת-פלא לייצור תשובות. תפישת התהליך ששרטט ברטלט במסגרת המושגית של קולוניאליזם התיישבותי יכולה, מצד אחד, להעשיר את הדיון המודרני, שנוטה לגבש הנחות כלליות על סמך בדיקת סך מצומצם של מקרים. הדיון בקולוניאליזם התיישבותי במאה העשרים נוטה למשל להתמקד במדינות; לעומת זאת, אחד החידושים המרתקים בעבודתו של ברטלט הוא הדיון במרכיבים "רכים" של הקולוניאליזם המדיאבל: לא רק המשפט שמביאים עמם המתיישבים, אלא שלל מוסדות תרבותיים, דתיים וחברתיים – מסדרים, אוניברסיטאות, מטבעות, כתבי זכויות (צ'רטרס) והעדפות קולוניאליות. מצד אחר, הגוף המצטבר של מחקרים על קולוניאליזם התיישבותי מודרני מאפשר להתבונן מחדש בזה של ימי הביניים ושל העת החדשה המוקדמת ולהתחיל להעלות שאלות חדשות, שאינן מתמצות בזיהוי "תקדימים" או "מקבילות" אלא מבקשות לברר מה נשתנה: מה ההבדל בין הקואליציות החברתיות השונות המקדמות תהליכים קולוניאליים? מהו טיב מנגנוני האינטגרציה שלהם, אם אין מניחים מראש מדיניות מתוכננת או ארגון ותיאום מודעים? במה

שונה קולוניאליזם התיישבותי אגררי מזה המבוסס על המנופקטורה והמסחר של העת החדשה המוקדמת – ובמה נבדלים שניהם מווריאנטים של קולוניאליזם התיישבותי המבוססים על הקפיטליזם התעשייתי "הראשון", המוקדם, או על "הקפיטליזם השני", זה שצמח בעקבות "המהפכה התעשייתית השנייה" על סף המאה העשרים:

ימי הביניים בעברית

כמה וכמה שנים ציפיתי להופעתו של הספר בעברית. ניכר במהדורה שלפנינו, שיצאה בהוצאת מוסד ביאליק, שעבודה רבה הושקעה בה: במפות ובהערות השוליים, בתרגום ובעריכה. עם זאת, גודל האכזבה כגודל הציפייה.

יש כמה קשיים מהותיים בתרגום ספר כגון זה לעברית. אחד מיוחד לימי הביניים: אין להתפלא על כך שבעברית אין מונחים מדויקים כדי לציין עמדות במדרג הפיאודלי ובעולם האחוזות שהתפתחו בתקופה, כיוון שיהודי אירופה נשארו מבחינות רבות מחוץ למערך היחסים הזה או בשוליו. "אבירים" ו"דוכסים" ניתן היה לאזרח בעברית, אבל אוצר המילים הפיאודלי נשאר רובו ככולו זר לה. יש בעברית למשל מתנות ומקנה, חוזים ומעשי מכר – אבל היא חסרה מונחים ל-seisin אנגלי, להחזקת נחלה מטעמו של אדם אחר ולמוגון צורות השליטה החלקיות, החופפות והמותנות על בני-אדם וקרקע, האופייני כל-כך לחברת ימי הביניים, ואינן בגדר שליטה אבסולוטית וגם לא זכות רכושית מוחלטת. קשה גם לומר בעברית מהו earl באנגלית, אבל הפתרון אינו לכתוב "ארליות ריצ'מונד" כאשר מדובר ב-earldom of Richmond (הקרוב לכך ביותר הוא רוזנות ריצ'מונד). קושי אחר הוא טיפוסי להיסטוריה החברתית. העברית שופעת פעלים, אבל דלה בהמשגות מופשטות של תהליכים חסרי נושא (את חלקן יוצרים דוברי עברית לפעמים בלית ברירה בעזרת הסימון 'זציה: משפטיזציה, ברברזציה וכולי). ועדיין: ברטלט כותב בבהירות, ניסוחיו אינם יומרניים ולשונו צלולה. התרגום, לעומת זאת, אינו ערוך כהלכה ורצוף שגיאות; משפטים פשוטים הפכו בו לסתומים וחסרי מובן. אציין כאן רק דוגמאות מועטות הלוקחות מפרקי הספר הראשונים בלבד.

1. התיישבות\התנחלות, קולוניזציה, סְפָר

ספרו של ברטלט, כפי שכותרת המשנה שלו מבהירה, עוסק בכיבוש, בקולוניזציה ובתמורה תרבותית. אולי חשש מישהו מהמילה הגסה "קולוניזציה", אבל כבר בכותרת המשנה של הספר בעברית נמחקה המילה והוחלפה ב"יישוב". יודעי ח"ן יבינו אולי, ש"יישוב" יכול לשמש כשם פעולה ולא כשם עצם, אבל בסופו של דבר הבחירה במונח הסתום "יישוב" הפכה את כותרת הספר לחסרת פשר. אם מבקשים להימנע מהמונח הלוועזי "קולוניזציה", אפשר היה אפילו להשתמש אפילו ב"התיישבות" או "התנחלות" (הקרובה לו

עוד יותר). מושג מפתח אחר בכל תהליך קולוניזציה הוא הֶסְפֵר (frontier): לא גבול, קו מתוחם היטב, אלא מרחב פעולה דינמי שתחומיו פרוצים, אתר חברתי של עימותים, התפשטות, התנגדות ומגעים חברתיים ותרבותיים בין יושבי המקום לבין המתישבים. בתרגום הפך הֶסְפֵר פעם אחר פעם ל"גבול", והתוצאה היא לעתים קרובות עיוות משמעות הכתוב ולפעמים שיפור יצירתי של המקור. העולם שבו עוסק ברטלט הוא עולם של אזורי סְפָר עקובים מדם, ולא של "גבולות" (עמ' 12). אדוני הספר (lords of the marches) אינם "מגני הגבול" אלא אריסטוקרטים אנגלו-נורמנים, שפלטו לוויילס הגאלית והתבססו בסְפָר ההתיישבותי: התפישה שיש כאן "גבול" שהם אמורים להגן עליו הייתה יכולה לשעשע אותם. בדיקו במקום שבו ברטלט יכול להאיר מציאות מקומית מוכרת, נעלמו מן התרגום מונחי מפתח שיכולים היו להקל את הבנת הספר.

2. מונחים מעולם הכנסייה והמוסדות של ימי הביניים

בפרק הראשון מופיע משפט סתום, ולפיו לאחר שסולקו הצלבנים ממזרח הים התיכון "רק רצף של נושאי תואר בישוף נותר כתזכורת לתופעה המרשימה ביותר של התפשטות העולם הנוצרי הלטיני" (עמ' 24). העניין פשוט, אבל מצריך הסבר: במהלך מסעי הצלב נוסדו במזרח הים התיכון שורה של בישופויות חדשות; כאשר הובסו הצלבנים וסולקו, בישופים לא מועטים איבדו את המחוזות הכנסייתיים (דיֶקְסִיות) שבראשם עמדו. הכנסייה הנציחה את זכר "הדיֶקְסִיות המתות" הללו בכך ששמרה על תואר הבישוף של מחוז כנסייתי שנמצא בפועל "בארצות הכופרים", והעניקה את התואר לבישופים שונים שכנו "בישופים טיטולריים" (titular bishops) – כאלה המחזיקים בתואר בלבד שמזכיר את המחוז הכנסייתי האבוד. אפשר היה לפתור זאת על-ידי שמירה על הביטוי "בישופים טיטולריים" והוספת הערת שוליים; הפתרון שנבחר אינו מאפשר לשום קורא לעמוד על כוונת המחבר.

הבישוף לא "חזק את אמונתם של המאמינים" (confirmed the faithful) אלא פשוט העניק להם את סקרמנט האישוש או הקונפירמציה (עמ' 16); במקום שברטלט כותב בזהירות, כי לאחר המאה השתים-עשרה "לא הייתה עוד חלופה פומבית לנצרות", הפכה בתרגום החלופה ל"פולחן פגני" (עמ' 27); הדיוטות – נוצרים שאינם מכהנים בקודש – הפכו בתרגום ל"גורמים חילוניים" (עמ' 30). הארכיבישוף של ריימס – כמו כל מכהן בקודש בכנסייה – אינו מקבל שום "שכר כהונתו": על כהונה בקודש לא מקבלים בכנסייה שכר (עמ' 37). הארכיבישוף מתקיים על בְּנִפְיקוּם – צרור מקורות הכנסה הצמוד למשרתו, כך שמי שמקבל על עצמו תפקיד כנסייתי מסוים (בדומה למי שמחזיק היום בקתדרה אוניברסיטאית) נהנה מפירותיו של צרור מקורות ההכנסה האלה. הלוחמים האנגלים הקימו לעצמם באירלנד נחלות או

מצודת קראק דה שבלייה (Krak des Chevaliers), מבצר צלבני מהמאה השתים-עשרה, הממוקם ליד העיר חומס שבסוריה

זה משפט מפתח, והוא מתורגם בספר באופן מוטעה (עמ' 37). בעברית היא הפכה למשפחה רכושנית (אולי מקבילה הולמת ל-possessive, אך ודאי לא לשם התואר acquisitive: כל תאוות הצבירה וההשתלטות נעלמת), ו"דתית" (במקום "אדוקה", "חסידה" או "יראת שמיים" – כאילו יש טעם בכלל לומר על משפחה נוצרית מכובדת בתקופה זו שהיא "דתית"), וימי הביניים התיכוניים (המאות האחת-עשרה עד השלוש-עשרה) הפכו לימי הביניים המאוחרים (כינוי מקובל למאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה). אין במקרה זה כל קושי תרגומי. האם יכול להיות שהתרגום כלל לא נבדק?

כאשר מדובר בקישורים הלוגיים, ההופכים מסכת של משפטים וחיוויים לטיעון, אי-הבנתם או תרגום יצירתי שלהם יכולים להחריב פסקאות שלמות. "בדומה לכך", המציין שלפנינו תופעה אנלוגית לקודמות, הופך ל"זאת ועוד" הסתמי; ברטלט מציג את "התפשטות הבישופויות של הכנסייה הרומית" כתוצאה של תהליך חברתי של כיבושים והתיישבות, אבל בתרגום נעלם היחס הסיבתי והתפשטות הבישופויות מתרחשת "על רקע" התהליך (עמ' 31). עם זאת, מוסיף ברטלט, קצב תנועת ההתפשטות וכיוונה "מצריכים גם הסבר דתי"; ההסבר הופך בתרגום ל"פרשנות דתית" – ובכך נחתם גורלה של פסקת מפתח בספר.

הנוסח העברי נוטה שוב ושוב לתרגום מילולי – והתוצאה מסתורית. הַוּנְדִים לא סבלו מ"חורבנו של הפולחן המוסדר שלהם" (עמ' 27) – מדובר בעקירת הפולחן הרשמי שלהם; בישופויות ליבוניה ופרוסיה לא "הושמו תחת" ארכיבישופות ריגה, אלא פשוט הוכפפו לה (עמ' 28); ברטלט הקדיש פרק שלם לאכזריות הכובשים בכלל והצלבנים בפרט. הוא ודאי לא כתב שמסע הצלב הראשון היה "מופלא" (remarkable, עמ' 23); עמי האזור הבלטי לא יצרו שם "קשת של פוליתאיזם נבער" – הם פשוט היו חסרי כתב (illiterate, עמ' 25); אי-אפשר "למדוד את תהליך ההתפשטות" (עמ' 15) – אפשר לאמוד או להעריך אותו (ולמילה measure יש גם משמעות כזו, והיא ההולמת); spiritual experience היא "התנסות

אחוזות ולא "אדנויות" (עמ' 32) (ולמה "דיוקזות" במקום "דיוקסיות", כמו שמקובל, וכיצד הפכו הקיסרים הסאלים ל"קיסרים סליאנים"? למה "רגנשבורג" במקום רגנסבורג, ואיך הפכה קיליקיה ל"סיליציה" – עמ' 27, 18, 24)?

לעתים נוספו לטקסט הערות שוליים שאין בהן כל צורך של ממש, ולעומת זאת, במקומות שבהם אכן יש צורך בהסבר כדי לתווך את העולם הרחוק לקוראים ולקוראות בישראל של היום, אי-אפשר למצוא כל ביאור. דובר עברית שאינו אמון על תולדות הכנסייה לא יבין בהכרח מה פירוש הדבר, שבדרום איטליה ובסיציליה "חודשה היררכיה לטינית" (עמ' 20). זהו תרגום מילולי של הנוסח האנגלי והכוונה להקמה המחודשת של ארגון כנסייתי הייררכי, הכפוף לרומא. כל קורא ישמח לדעת מה הם בעצם אותם "צ'רטרים", שמצוטטים כל הזמן (כתבי הענקת זכויות). קוראי תרגום זכאים להבין (עמ' 28) מה מסתתר מאחורי הכינוי "חבר הכמרים של הקתדרלה" (capitulum, קבוצה מצומצמת של כמרים המחזיקים בתפקידים המנהליים העיקריים במחוז הכנסייתי, מעין מטה השולט במשאבים העיקריים ומבין חבריו נבחר כרגיל הבישוף הבא).

3. שיבושים ואי-הבנות

במבוא לספר מציג ברטלט בקיצור את התזה העיקרית שלו: בין השנים 950–1350 נוסדו יחידות פוליטיות באמצעות כיבוש, ומהגרים אכלסו אזורים נרחבים "לכל אורך שולי היבשת" – מארצות הסלבים במזרח דרך אירלנד במערב וכלה באיטליה, בסיציליה ובחצי-האי האיברי. התרגום הפך על פיו את האמירה הפשוטה: מהגרים "מכל רחבי הפריפריה של היבשת" (!) אכלסו ארצות רחוקות. לא ייתכן שעורך כלשהו ראה זאת ולא תיקן.

לאחר שעסק בבני ז'ואנויל מכליל ברטלט וכותב: "משפחת ז'ואנויל היא דוגמה מושלמת לאותה אריסטוקרטיה הרפתקנית, להוטה לצבור נכסים ויראת שמיים, שעליה התבססה תנועת ההתפשטות של ימי הביניים התיכוניים".

ועדיין: שוב אנו נתקלים בספר חשוב ובהיר, שתורגם סוף־סוף לעברית, אך מופיע בנוסח כזה שיאלץ קוראים וקוראות לתהות שוב ושוב, מה כוונת הדברים ומה ניסה בעצם המחבר לומר.

לקריאה נוספת:

Benjamin Arbel, "Régime colonial, colonisation et peuplement: Le cas de Chypre sous la domination vénitienne", in idem, **Cyprus, the Franks and Venice**, Aldershot: Ashgate, 2000.

Robert Bartlett, **Gerald of Wales, 1146–1223**, Oxford: Clarendon Press, 1982.

Robert Bartlett and Angus MacKay (eds.), **Medieval Frontier Societies**, Oxford: Clarendon Press, 1989.

Robert I. Burns, "Immigrants from Islam: The Crusaders' Use of Muslims As Settlers in Thirteenth-Century Spain", **American Historical Review** 80 (1975), 21–42.

Miriam Eliav-Feldon, Benjamin Isaac, Joseph Ziegler (eds.), **The Origins of Racism in the West**, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Roni Ellenblum, **Crusader Castles and Modern Histories**, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Robin Frame, **Colonial Ireland 1169–1369**, revised edition, Dublin: Four Courts Press, 2012.

Elena Lourie, **Crusade and Colonisation: Muslims, Christians and Jews in Medieval Aragon**, Aldershot: Ashgate, 1990.

Jane Ohlmeyer, "A Laboratory for Empire? Early Modern Ireland and English Imperialism", in: Kevin Kenny (ed.), **Ireland and the British Empire**, Oxford: Oxford University Press, 2004, 26–60.

Joshua Prawer, "The Legacy of an Epoch: A. The Crusades as a Colonial Movement," in: idem, **The Crusaders' Kingdom: European Colonialism in the Middle Ages**, New York & Washington: Praeger, 1972, 469–482.

Richard W. Southern, **The Making of the Middle Ages**, 44th printing, New Haven: Yale University Press, 2007 [1953].

מקורות האיורים:

Lambeth Palace Library, London, UK / תמונה בעמוד 117: [Bridgeman Images](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bridgeman_Images)

תמונה בעמוד 120: [Public Domain](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Public_Domain), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Public_Domain

תמונה בעמוד 123: [By Bernard Gagnon – Own work, GFDL](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:By_Bernard_Gagnon_-_Own_work,_GFDL), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:By_Bernard_Gagnon_-_Own_work,_GFDL

דתית" או רוחנית, ולא "תופעה רוחנית" (שם); אנשי הכנסייה התבטאו בחריפות (ולא היו "גלויים", עמ' 32); רבי הכנסייה האנגלים לא נקטו "קו מחמיר יותר של החרגה" (עמ' 32) – מדובר פשוט בהדרה; אין משמעות לתרגום המילולי "הקמת בישופיות סדירות" (establishment of regular bishoprics) – הכוונה פשוט להקמת בישופיות מתפקדות, הפועלות באופן סדיר (עמ' 17), ועוד דוגמאות רבות.

ההיצמדות למקור האנגלי ניכרת במיוחד במבנה המשפטים. אחד המאפיינים המובהקים של הכנסייה המערבית, כותב ברטלט, היה שהיא עמדה על כך ששפה אחת בלבד (הלטינית) תשמש בפולחן שלה ואכפה מתכונת פולחנית אחת בכל תחומי שליטתה. העברית, כמו שפות שמיות אחרות, נוטה למבנים פועליים ומתקשה עם מבנים שמניים מסורבלים (במקרה זה, שם הפעולה insistence). התרגום השאיר אותו על כנו ("מאפיין בולט של הכנסייה המערבית הוא הדרישה העיקשת לשפת תפילה שלטת אחת ולמתכונת טקסטית [צריך להיות פולחנית!]: אחת", עמ' 28). אפילו במקום שבו האנגלית משתמשת בפועל פשוט (חסידים הכנסייה המערבית החלו לקרוא לעצמם 'לטיניים'), אנו נתקלים בעברית במבנה שמני מסורבל ("המונח 'לטיני' שימש את נאמני הכנסייה המערבית יותר ויותר לזיהוי עצמי", עמ' 29). גרוע מכך: כאשר יחסי הכנסייה הקתולית עם הכנסיות היווניות והרוסיות "מתהדקים" אבל לא בהכרח "מתחממים", חשוב עוד יותר לאנשי המערב לקרוא לעצמם "לטיניים". בעברית נשמע הדבר כך: "הידוק, גם לא בהכרח חימום, היחסים עם הכנסיות היווניות והרוסיות הקנו לו [לכינוי 'לטיני'] עוד רובד משמעות" (עמ' 29). עריכה לשונית נאותה לא הייתה משאירה כאן "הידוק" וגם לא "חימום".

4. שפה גבוהה ללא צורך

טעמו של מתרגם כבוד. עם זאת, כאשר מדובר בטקסט קשה לתרגום, העוסק בעולם רחוק, שמוסדותיו ואמונותיו אינם מוכרים – יש טעם, וזה לא עניין סגנוני בלבד, לפשט ולהבהיר אותו כדי לעשות אותו נגיש ככל האפשר. הנוסח המתורגם, לעומת זאת, נוטה שוב ושוב לשפה גבוהה שלא לצורך – על חשבון המובנות. אקט של פטרונו' הופך ל"מחווה של חסות" (עמ' 37); במקום השערה או הנחה, "הדעת נותנת"; שינויים "חלו", כאשר הם פשוט התרחשו או אירעו (עמ' 31) וכיוצא בזה.

אפשר היה להכביר בדוגמאות. אני רושם את הדברים האלה בצער, ללא שמץ של זלזול בעבודה העצומה שהושקעה בהכנת המהדורה העברית. הבעיה, למיטב הבנתי, היא שהתרגום לא זכה לעריכה היסודית שהוא ראוי לה.

על מעשיות של איכרים ומעשי קונדס של שוליות: הנאורות בראי ההיסטוריה האנתרופולוגית

נטע גרין

רוברט דרנטון / טֶבַח החתולים הגדול ואפיזודות אחרות בתולדות התרבות הצרפתית, תרגום: עודד פלד, אחרית דבר מאת עוזי אלידע, ירושלים: הוצאת כרמל, 2016, 334 עמודים

כיצד ניתן לשחזר את אופני המחשבה של אנשים מן השורה במאה השמונה־עשרה? איך ניתן לפלס דרך לעולמם של ההמונים ה"לא־נאורים" אשר חיו בעידן הנאורות? אלו השאלות אשר עומדות בלב הפרויקט המחקרי של רוברט דרנטון (Darnton), הנפרש במלוא תפארתו בספרו **טבח החתולים הגדול ואפיזודות אחרות בתולדות התרבות הצרפתית**. על אף האתגר הכרוך בפענוח הלכי מחשבה של אנשים אשר לא הותירו אחריהם מסמכים כתובים, דרנטון סבור שאל להיסטוריונים לומר נואש. יתרה מזאת, הוא מציע להם כלל אצבע: היכן שמצויה העמימות הגדולה ביותר, שם טמון הרגע המבטיח ביותר עבור החוקר, משום שחוסר ההבנה והבלבול לנוכח המתואר בתעודה הם סימנים לזיהוי עקבות של עולם מחשבה בלתי־מפוענח. לפיכך, העמימות בטקסט היא הפתח שדרכו ניתן לצלול להלך הרוח הזר של בני התקופה הנחקרת.

בפרק הראשון, "כפריים מספרים סיפורים", דרנטון מדגים שיטה זו כשהוא משחזר את הקוסמולוגיה של איכרי צרפת דרך ניתוח מאות מעשיות שהשתמרו בעל־פה ונאספו בידי חוקרי פולקלור במהלך המאה התשע־עשרה בפרויקט רחב ממדים של תיעוד ושימור סיפורי העם הצרפתיים. הוא מבקש לבחון כיצד ניתן להבין את האזכורים והרשעות המאפיינות את הגרסאות הצרפתיות של המעשיות המוכרות לנו. מדוע הגרסה הצרפתית של "כיפה אדומה" מסתיימת באורח טרגי ואפל, ללא הופעתו ההרואית של הצייד? במעשייה אחרת מסופר על ילדה שהורגת את אמה, מבתרת את גופתה, מבשלת אותה ומגישה לאביה נזיד עם חלקי גופה של האם. איזו משמעות נושאת אווירה קודרת זו בעבור איכרי המאה השמונה־עשרה, הרוויה מקרי אונס, אלימות וקניבליזם, ומה ניתן ללמוד ממנה על מציאות חייהם? דרנטון מציע כמה פרשנויות באשר לתפקיד החברתי שמילאו המעשיות

נטע גרין מתמחה בהיסטוריה של העת החדשה המוקדמת בצרפת. היא סיימה תואר שני באוניברסיטת תל אביב וכעת לומדת לתואר שלישי באוניברסיטת פרינסטון.

nettag@princeton.edu

הללו והקשר למציאות הממשית שהן שיקפו: המעשיות מתארות עולם שבו מושלת יד גורל אכזרית ואשר החיים בו מתנהלים תוך מאבק הישרדות יומיומי – מאבק שמטרתו העיקרית היא להישאר מעל הקו הדק המפריד בין עוני לעוני מחפיר. משום כך, הוא סבור שהמעשיות מציעות לאיכרים אסטרטגיות להישרדות בתוך המערכת החברתית שפועלת נגדם, וכן דרכי התמודדות בדמות תחבולות נבזיות ומזימות ממזריות נגד בני המעמדות העליונים שמתעמרים בהם.

ספר זה פורסם לראשונה בשנת 1984 וזכה להצלחה מסחרית בזכות כתיבתו הבהירה של ההיסטוריון ובשל האירועים הסנסציוניים המתוארים בו. הספר מאגד שישה מחקרים בהיסטוריה תרבותית, כשכל פרק נפתח באירוע משונה או במסמך מעורר תמיהה שדרנטון תר אחר משמעותם. כעת מוגש הספר גם לקוראי העברית בתרגומו המצויין של עודד פלד. אחרית הדבר מאת עוזי אלידע מציעה סקירה מעמיקה של הדרך האינטלקטואלית שעבר דרנטון, לרבות המסורות ההיסטוריוגרפיות שבהן כפר, חידושו המתודולוגיים והוויכוחים שהתעוררו בעקבות עבודתו. בכך היא משלימה את תמונת הסערה ההיסטוריוגרפית שהתחוללה בהמשך לפרסום יצירה זו בתחום המכונה היסטוריה של אורחות מחשבה (histoire des mentalités).

מבנה הספר נאמן לרוח הפרויקט, השואפת לחלץ את הלכי המחשבה של האנשים הפשוטים, ולכן פותח באיכרים ובסיפוריהם, אך דווקא הפרק השני, אשר עוסק בפרשייה פרובוקטיבית במיוחד – טבח החתולים הפרוע – הוא אולי הסנסציוני ביותר. במהלך עבודתו הארכיונית נתקל דרנטון בסיפור משונה שהופיע באוטוביוגרפיה בדויה-למחצה שכתב שוליית ג'פס בפריס במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה. המחבר תיאר בפרטי פרטים משפט מבוים שערכו הוא ושוליות נוספים לחתולי רחוב מקומיים, שבסופו עינו ותלו את כל החתולים שהצליחו ללכוד. בכך לא די: לדעתו של השוליה, היה זה המאורע המצחיק והמהנה ביותר שהתרחש בחייו. דרנטון מנסה להבין כיצד ייתכן שמעשה שבעינינו נתפש כאכזרי ובזוי מתואר כחוויה כה חיובית, ומדוע איננו מבינים את הבדיחה. אי-הבנה זו היא קצה החוט שמוביל אותנו לתוך עולם הידע העממי של פועלי המשטר הישן. הפרק מתמקד בפרשנויות השונות שמציע דרנטון לאירוע, החל במשמעות המאגית של חתולים בעיני בני התקופה, עבור בנוהג השגור להתעלל בהם בעתות של חגיגה וקרנבל, וכלה בהצגת הרכיב המרדני שהיה חבוי ברצח החתולה האהובה על אשתו של בעל בית-הדפוס שהשפיל אותם.

רק לקראת סוף הספר דרנטון ניגש לעסוק בדמויות המוכרות והמזוהות ביותר עם הנאורות הצרפתית: דידרו, ד'אלמבר ורוסו. פרק אחד דן בהקדמות שחיברו דידרו וד'אלמבר **לאנציקלופדיה** (*Encyclopédie*) תוך ברור הבסיס האפיסטמולוגי החדשני והמהפכני שניתן ליהות בה. באמצעות שינויים קטנים כביכול בתרשים עץ הדעת של פרנסיס בייקון הכפיפו דידרו וד'אלמבר את התאולוגיה לפילוסופיה והפכו אותה למשנית. יתרה מכך, דרנטון מראה כי בעץ הדעת החדש אף נרמזה הוצאתה של הדוקטרינה הכנסייתית אל מחוץ לתחומי הידע האנושי, משום שדידרו וד'אלמבר התעקשו לכלול בתרשימם רק גופי ידע אשר ניתן לתפוש בחושים. הפרק האחרון בספר עוסק ברוסו ובתרבות הקריאה החדשה שנולדה בזכות הרומן פרי עטו **ז'ולי, או אלואיז החדשה** (*Julie, ou la nouvelle Héloïse*). רומן רגשני זה קנה לרוסו מעריצים מושבעים מכל רחבי אירופה, ששאפו לנהל את אורח חייהם על-פי משנתו וערכיו. המוני מעריצים ביקשו ליצור עמו קשר וחשו כי עליהם להכירו באופן אישי, לאחר שחוו את הקריאה ברומן כהתקשרות בלתי-מתוכנת לנפשו "האמתית" והכמוסה. בכך נעשה רוסו ל"סלבריטאי" הראשון של המשטר הישן.

המשותף לכל המחקרים הללו הוא דבקתו של דרנטון בנקודת המבט של מושאי המחקר: כיצד העניקו אלה פשר ומשמעות לעולמם? כיצד נסכו בו רגש וערך? בשל נחישותו לחלץ את קולותיהם של חסרי הקול ולהסיק מתוכם על המארג החברתי-תרבותי שבתוכו היו משוקעים, פונה דרנטון אל האנתרופולוגיה, אשר זוכה

למקום של כבוד בכתיבתו. דרנטון הביע מורת רוח כלפי סגנון המחקר שרווח בתקופתו בקרב אסכולת ה"אנאל" הצרפתית (*Les Annales*), סגנון שביכר את הגישה הכמותית בחקר התרבות. בשל אי-הנחת שחש כלפי נקודת מבט סטרוקטורליסטית-סטטיסטית זו, אימץ דרנטון את האנתרופולוגיה הסמיוטית-סימבולית מבית מדרשו של האנתרופולוג הנודע קליפורד גירץ (*Geertz*), שאתו לימד סמינר באוניברסיטת פרינסטון במשך שנים רבות ושלזכותו הוא זקף את התפתחות התאורטית.

על-פי הגישה המתודולוגית של גירץ, החוקר אָמון על שחזור המערך הסמלי של מושאי המחקר דרך בניית טקסט מפורט, "תיאור גדוש" (*thick description*), שכולל פרטים רבים ככל האפשר על האירוע מנקודת ראותו של היליד, זאת במטרה להציע פרשנות מהימנה למבני המשמעות שבמבט ראשון נדמים לחוקר חסרי פשר. נטייתו של דרנטון למחקר איכותני נבעה מהשקפתו ולפיה אף-על-פי שכל אחד מאתנו מדבר בסגנון הייחודי לו – אותו התחביר משותף לכולנו, ולכן ניתן להסיק ממקרה חריג ומפליא תובנות כלליות יותר על המערך התרבותי של בני התקופה ועל "המובן מאליו" שבו הם מחזיקים.

כפי שניכר היטב ביצירה זו, האנתרופולוגיה הזרימה משב רוח רענן לכתיבה ההיסטורית, אשר במשך שנים רבות הייתה שעונה על תפיסת העולם המרקסיסטית. לפני דרנטון, היסטוריונים רבים ייחסו את מלוא החשיבות לחלוקת אמצעי הייצור בחברה הנחקרת והותירו מאחור את הרבדים התרבותיים, שהובנו כתוצר ישיר של כוחות כלכליים. כיום, לעומת זאת, נקודת המבט האנתרופולוגית היא מקובלת ושגורה. יתרה מכך, נדמה כי היסטוריונים בימינו בוחרים להימנע במכוון מחבירה מחדשת לסוציולוגיה ולתאוריות על תהליכים חברתיים כוללים. על אף שהכתיבה ההיסטורית בשנים האחרונות מתמקדת בתהליכים גלובליים או ארוכי-טווח, היסטוריונים עודם נאחזים באפיונות ספציפיות שנקרו בדרכם בארכיונים, ומתחמקים מהניסיון להסיק מסקנות סוציולוגיות כלליות בדבר היווצרותן של קבוצות חדשות, התפוררותן של קבוצות ישנות, וטיבם של מאבקי כוחות חברתיים.

בשונה ממגמה זו, אני סבורה כי ההיסטוריה האנתרופולוגית דווקא עשויה להשתכלל אם תשכיל לשוב באופן מפוכח לקטגוריות ולמושגים הסוציולוגיים. על כן ברצוני להציע ניסוי קטן ובו אדגים כיצד עבודתו של דרנטון עשויה הייתה להפיק תועלת מחבירה לסוציולוגיה, ובאופן מיוחד לרעיונותיו של פייר בורדייה (*Bourdieu*). החיבור בין בורדייה לדרנטון הוא מהלך די טבעי משום שהם הכירו זה את עבודתו של זה והושפעו זה מזה.

בשל נטייתו האנתרופולוגית הקפיד דרנטון להיצמד לשפתם של מושאי המחקר, ועל כן נמנע כמעט לחלוטין משימוש במושגים תאורטיים. אך קריאה "סוציולוגית"

בטקסט מעלה תובנות מרתקות על האופן שבו אינדיבידואלים לוקחים חלק בביסוס גבולות חברתיים ובערעורם של אחרים. בחיבורו **המרחב החברתי והיווצרות הקבוצות** (תורגם לעברית בשנת 2011 בידי גדי אלגזי ופורסם בכתב העת **תיאוריה וביקורת** 38-39), הדגיש בורדייה את תרומתם של אינדיבידואלים לבניית דמותו של העולם החברתי והקבוצות הפועלות בו. לפי בורדייה, העולם החברתי קיים בחלקו באופן אובייקטיבי באמצעות המוסדות שפועלים בו, אך לצד זאת קיים בו ממד סובייקטיבי, והוא האופן שבו האינדיבידואלים החיים במרחב לוקחים חלק בביסוס המארג החברתי. עיצוב המבנה החברתי על-ידי סובייקטים נעשה דרך מתן שמות וחלוקת תארים, ולכן המאבק על הסמכות לתת שמות משמעו מאבק על השלטת הדרך הלגיטימית לתפוש את העולם.

טבח החתולים עוסק בקבוצות חברתיות שוליות, שהיו חסרות סיכוי לנצח בקרב על מונופול השיום, משום שנעדרו כל סוג של הון, סמלי או חברתי. דרנטון חושף כיצד הקבוצות הללו בכל זאת השתתפו בעיצוב המרחב החברתי: באמצעות המעשיות, למשל, סיווגו האיכרים את הקבוצות החברתיות באופן אחר מהדרך השלטת. הם קבעו הייררכיה חלופית שהעניקה להם יתרון יחסי תחת המשטר החברתי שהתנכל להם. סמכותם של מספרי המעשיות אמנם לא השתוותה לזו של המלך, אך בתוך הכפרים הם זכו בלגיטימציה להשליט את נקודת מבטם והיא ליוותה עוד רבים אחרים, משום שמעשיות אלה סופרו עוד מאות שנים אחר-כך.

דרנטון מראה בפרק הראשון כי המעשיות שהועברו מפה לאוזן לימדו את השומעים כיצד העולם בנוי, וסיפקו להם אסטרטגיות להתמודדות עמו. לרוב תיארו המעשיות מציאות אכזרית שבה טוב לב אינו בהכרח האסטרטגיה היעילה והמשתלמת ביותר, ובמקום זאת, מוטב לנקוט אמצעים נכלוליים ותחבולות. לרוב היו גיבורי המעשיות ילדים נטושים, בנים חורגים או עניים מרודים, וכנגדם ניצב רשע בגילומו של בן אצולה, איכר עשיר או כומר כוחני. הסיפורים בנויים כמאבק החלש הפיקח בחזק הטיפש, והניצחון מושג באמצעות תחבולה או מעשה רמייה. נשים לב שבעצם הזיהוי של דמות הרשע עם בעל השררה ושל הפיקח עם העני, המעשייה אמנם קיבלה את הגבולות החברתיים הקיימים אך בד בבד נסכה בקבוצות החברתיות מטען ערכי הפוך: העני לא היה עוד חסר אונים בשל אי-יכולתו הכלכלית, משום שפיקחותו הקנתה לו יתרון שבו השתמש כדי להיטיב את תנאי חייו. בסיפורי האיכרים אמנם לא תוארו ניסיונות הפיכה, אך משתקפות בהם דרכי התנגדות לקטגוריות החברתיות הקיימות דרך הקניית תכונות חדשות לאותן הקבוצות. כך מלמדים אותנו האיכרים שלא רק המעמדות העליונים הבדילו עצמם מן השכבות הנמוכות, אלא גם האיכרים פעלו באופן דומה על-ידי כך ששיוו לקבוצתם אופי מתוחכם ונכלולי.

הפרק השלישי דן בתיאור מוזר של העיר מונפלייה (Montpellier) מאת בורגני עלום-שם, ומדגים אף הוא את האופן שבו בן מעמד הביניים ניסה לכוון גבולות חברתיים חדשים תוך ערעור הקודמים. בפרק זה מבקש דרנטון לשחזר כיצד בן מעמד הבורגנות בחר למקם עצמו בתוך חברת השדרות המסורתית, אך נזהר מליפול למלכודת הנפוצה בהיסטוריוגרפיה המרקסיסטית שייחסה למעמד הבורגנות את העלאת נס המהפכה. אכן, ניתן לשים לב כי בן העיר מונפלייה ניסה לטשטש את הגבולות בין מעמדו הבורגני, שעמו נמנו בעלי מקצועות חופשיים, סוחרים ומגיסטרטים (בעלי משרות ציבור) שלא קיבלו תוארי אצולה, לבין מעמד האצולה בעיר. על כך הוא תיאר את שתי שכבות האוכלוסייה הללו כבעלות סגנון חיים דומה ומהוגן, ובמקביל הקפיד להבדיל בינו לבין המעמד השלישי, שבו הכליל את האומנים ופשוטי העם. חששו הגדול ביותר היה שבני המעמד השלישי יחצו את הגבול המפריד בינם לבינו, לכן חידד את החיץ ביניהם באמצעות כתיבה נרחבת על ההבדלים שבין שני המעמדות העליונים למעמד השלישי – בשפה, במנהגי האכילה, בפעילויות הפנאי ובאמות המוסר. בכך יצר בן העיר מונפלייה חלוקה חברתית שונה משלוש השדרות המסורתיות בצרפת (הכמורה, האצולה וכל היתר), הן משום שנכח כי האחרונה אינה משקפת נאמנה את המציאות העירונית החדשה שבה חי, והן מפני ששאף לצייר את הסדר החברתי החדש באופן שייטיב עם מעמדו.

עודד פלד בחר להיות נאמן להעדפות התרגומיות של דרנטון, ועל כן השאיר ברוב המקרים את המושגים בשפה הצרפתית המקורית, כפי שעשה דרנטון, ולא הציע חלופה עברית תחתיהם. ואולם, מכיוון שחלק מן המילים הצרפתיות חולקות משמעות זהה עם מקבילותיהן באנגלית, לקורא האנגלי שאינו דובר את השפה קל יותר להבין את פירושו של המילים הצרפתיות מאשר לקורא העברי. עקב כך, הבחירה לדבוק בגישתו של דרנטון ולא לתרגם כינויים, כותרות ומונחים רבים היא בעייתית במיוחד, משום שהיא הופכת את הספר לנגיש פחות לקהל הרחב שאינו דובר את השפה הצרפתית, חרף הבהירות המאפיינת את כתיבתו של דרנטון. במקומות הספציפיים שבהם החליט פלד לחרוג ממנהגו של דרנטון ולתרגם את המונחים לעברית, עשה זאת היטב, לדוגמה, בתרגום הביטוי "le beau monde" ל"חברה הגבוהה המתפיפת", אשר משכיל לשמר את הממד הסרקסטי שבמונח. תרגומים אלה מעצימים את תחושת ההחמצה על שלא עשה כן במקרים רבים יותר.

לסיום, יותר משהוא מספק עצות מועילות להיסטוריונים או מעלה סוגיות מתודולוגיות חשובות, ספרו של דרנטון מהווה תרגיל חשוב בהומניזם. הוא מזמין את הקוראים להשהות את שיפוטם ולהיסחף לתוך עולמם של בני תקופה אחרת מתוך הכרה מלאה באחרותם

מהפכה של מסים: רפורמת המיסוי בשלהי התקופה הצארית

דינה מויאל

Yanni Kotsonis / **States of Obligation: Taxes and Citizenship in the Russian Empire and Early Soviet Republic**, Toronto, Buffalo, and London: Toronto University Press, 2014, 483 pp.

ההיסטוריוגרפיה המערבית וההיסטוריוגרפיה הסובייטית-סוציאליסטית הדגישו, כל אחת מסיבותיה היא, את היותה של מהפכת אוקטובר השבר הגדול בהיסטוריה הרוסית: הבולשביקים ביקשו להוכיח כי עלייתם לשלטון הביאה בשורה חדשה לרוסיה ולעולם כולו; ואילו רבים מקרב ההיסטוריונים בעולם הקפיטליסטי-ליברלי ניסו לקעקע את הלגיטימיות של השלטון החדש, זאת באמצעות עיסוק בשבר החוקי והערכי שיצרה המהפכה. ספרו של יאני קוצוניס, עם זאת, מצטרף לאסכולה החדשה. אסכולה זאת מבקשת להפנות את תשומת הלב דווקא אל הגורמים ארוכי-הטווח שמילאו תפקיד ברוסיה לפני המהפכה ובמהלכה, ולעמוד על המשכיות שניתן לזהות במדיניות הכלכלית-חברתית בין זו של רוסיה הצארית לזו של השלטון החדש.

בספרו רחב היריעה מתאר קוצוניס את אימוצם ההדרגתי באימפריה הצארית של רעיונות הכלכלה הלאומית (National Economy) שמקורם באירופה, תוך סקירה מעמיקה של רפורמות המס ברוסיה מאמצע המאה התשע-עשרה ועד לרבע הראשון של המאה העשרים. הרפורמות הללו, כפי שמסביר קוצוניס, הן חלק מתהליך הולדתה של המדינה המודרנית – תהליך שאותו עברה רוסיה בעקבות אירופה, אך גם יחד איתה. המעבר של רוסיה ממיסוי נתינים וכפרים למיסוי רכוש ועסקאות, כמו גם אימוץ המיסוי העקיף לצד המס הישיר, הופעת המיסוי הפרסונלי התלוי והמותאם להכנסתו של היחיד ותכנון מובנה של תקציב המדינה – כל אלה היו חלק ממגמה אירופית ומערבית של העמקת השליטה האפקטיבית של המדינה בשטח, במשאבים ובאנשים שחיים בה. לטענת קוצוניס, רוסיה לא פיגרה במדדים אלה באופן ממשי אחרי אירופה, ובמובן זה ניתן לראות במהפכות 1905 ו-1917 שלב נוסף בניסיון לפתור את בעיותיה של רוסיה באמצעות רעיונות ושיטות אירופיים המבוססים על ייעול המשק, ניצול משאבי טבע ותכנון כלכלי-חברתי.

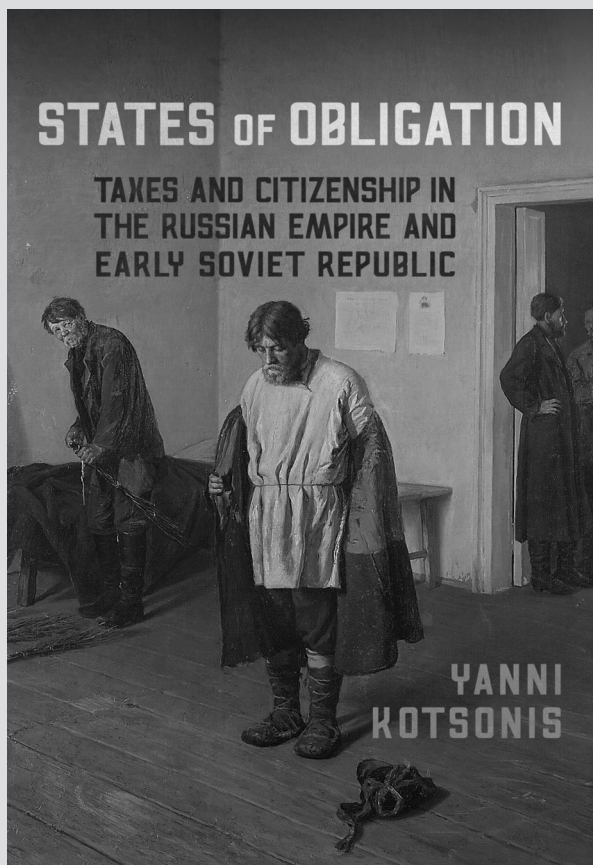
ד"ר דינה מויאל מלמדת היסטוריה סובייטית בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב. מחקרה עוסק ביחס בין משפט, מדינה וחברה בברית המועצות ובמטריים טוטליטריים. מאמרה "בין חוקיות לסוציאליזם: המשפט ומשמעותו בברית המועצות שאחרי סטלין" פורסם בגיליון 116 של **זמנים** (סתיו 2011).

דוא"ל: dmoyal@post.tau.ac.il

הרדיקלית. כבר בתחילת הספר מבהיר דרנטון כי בני המאה השמונה-עשרה היו אחרים מאתנו: הם לא הרגישו או חשבו כמונו, והדרכים שבהן העניקו מובן ופשר לעולם היו שונות משלנו במידה כזו שלעולם לא נוכל לשחזר אותן במדויק. ואולם, אין זה אומר שעלינו להשתמט ממשימה זו, משום שהצלילה לתוך הלכי חשיבה אחרים עשויה לגלות עולמות מופלאים שנכחדו. ביצירה זו מציע דרנטון גישה רגישה ואנושית להתקשרות עם האחר, שמוטב שתאומץ, לדעתי, גם במרחבים שחורגים מן הטקסט. גישה זו מתבטאת בניסיון להבין את האחר, לרבות ציפיותיו ומכאוביו, מתוך עולמו ומושגיו, ומבלי להתפתות לפרש את חייו דרך מסגרת המשמעות שלנו. דרנטון מוכיח לנו שהאמרה השחוקה "אדם הוא אדם" איננה נאמנה למציאות. בני-אדם לא היו אותם בני-האדם בתקופות היסטוריות שונות, וגם כיום אין זהות בין בני-אדם, אך הבנה זו, מדגיש דרנטון, אינה צריכה להניא אותנו מלנסות ולהבין את השונים מאתנו, לפלס דרך לעולם ולבנות גשר שבאמצעותו נוכל לתקשר.

מקורות האוירים:

תמונה בעמוד 125: באישור הוצאת כרמל ירושלים.

מלא; העדר תשתית אדמיניסטרטיבית לגביית מס בכל מחוז ומחוז באימפריה; ובעיקר, חוסר יכולתה של המדינה לבצע מפקד כולל של האוכלוסייה או של האדמות שבבעלותה (המדינה ידעה מה שטחה, אך לא ידעה למפות מי יושב היכן ומי שולט באיזה שטח). אמנם בשנת 1885 הוקם מנהל כלל-רוסי חדש לגביית מס, אך המרחקים העצומים, העדר התחבורה המתאימה והמחסור באנשי מנהל הביאו לכך שהמדינה לא יכולה הייתה לדעת לאשורו את מספרם של נתיניה, לא כל שכן את מעמדם הפיננסי המעודכן ואת יכולתם לשלם מסים. כתוצאה מכך בחרה המדינה, ככל שהתקדמו הרפורמות, להטיל מס על פעולות כלכליות שאחריהן ניתן לעקוב, או לחלופין – על ציבור שלגביו ניתן לאסוף ידע ונתונים באופן רציף ועקבי.

אופי החומרים שעליהם נשען ספרו של קוצוניס חושף אף הוא את השינוי שחל בגביית המס. עבודתו מתבססת על מחקר מקיף של נתונים סטטיסטיים, לצד ניירות עמדה וזיכרונות של שרים ואנשי כלכלה מובילים ברוסיה. מאגר עשיר זה מאיר תחומים בהיסטוריה הרוסית שנזנחו במשך שנים ומספק הצצה נדירה לדמויות מרכזיות בעברה של האימפריה. אך בתקופה המוקדמת שבה עוסק הספר שולטת תכונות בין-אישית, לצד רישומים של ועדות

ההקשר המודרני וההקשר האירופי הם מוטיבים מרכזיים בספרו של קוצוניס, המציג את הקרבה הרבה בין רוסיה לאירופה, הן הרעיונית והן האישית. האליטה השלטונית, החברתית והכלכלית ברוסיה קיימה קשרים הדוקים עם האליטות האירופיות, דיברה את שפתן, ניזונה מהוגי הדעות שלהן ודנה בנושאי כלכלה ומיסוי עם מומחים ממדינות שונות באירופה. אנשים כמו ניקולאי בונגה (Bunge) וסרגיי ויטה (Witte), ששימשו כשרי אוצר וראשי ממשלה – בונגה תחת אלכסנדר השלישי וויטה תחת ניקולאי השני – היו נצר למשפחות אירופיות ועקבו אחר ההתפתחויות בשיטות המיסוי ביבשת. לאור זאת, מיתוס "הפיגור של רוסיה" – שטופח במשך שנים על-ידי הבולשביקים ועל-ידי המערב – נמצא לא מוצדק כאשר בוחנים את מועדן ואת אופיין של רפורמות המס. רוסיה הטילה לראשונה מס על רישוי עסקים בשנת 1865, ומס על עסקאות בשנת 1885. בדומה למדינות אחרות באירופה, במקום למסות נתינים על-פי מעמדם היא החלה למסות רכוש. בשנת 1883 חוקק מס על רכוש שעבר בירושה, ובשנת 1893 הוטל מס על נדל"ן עירוני (דירות). חוק המיסוי הפרסונלי גובש בשנת 1907, ואושר סופית בידי הבית התחתון של הפרלמנט הרוסי, הדומה (Duma), ב-1916 – בסמוך לבריטניה (1906), לארצות-הברית (1913) ולצרפת (1914).

ספרו של קוצוניס מקעקע גם את מיתוס "נטל המס הכבד" על האיכר הרוסי, שנתפש כאחד הגורמים למהפכות. בראשית המאה העשרים, מראה קוצוניס, נשחק למינימום מס הגולגולת שהוטל על כפרים והעשירים שילמו בפועל את רוב הכסף שנכנס לקופת המדינה. 88 אחוזים מהמס הישיר שגבתה האימפריה הגיע מהמסים החדשים, ששילמו בני השכבות האמידות, אשר שיעורן באוכלוסייה עמד על 20 אחוזים. אם ניקח בחשבון גם את המס העקיף שנכנס לקופתה והוטל על עסקאות ומוצרים, נגלה כי האיכרות שילמה כשני אחוזים בלבד מכלל המס הישיר באימפריה, ואילו האצולה, הבורגנות, אנשי העסקים ותושבי הערים נשאו ברוב רובו של הנטל.

עם זאת, גם אם האצולה לא התעשרה על גבו של האיכר, מחקרו של קוצוניס מתאר מצב של מיעוט עירוני עשיר לצד רוב גדול ועני שנעדר מן התחשיב הכלכלי של המדינה. בעוד הקבוצה הראשונה שעטה קדימה אל המיסוי האישי, תלוי הרכוש וההכנסה, הייתה הקבוצה האחרת שקועה בעולם קולקטיבי שבו הוטל המס על הקהילה הכפרית בהתאם למספר הנפשות שמנתה. עולם חדש זה של "שתי רוסיות" – האחת עירונית ואינדיבידואלית, והשנייה איכרית וקולקטיבית – הוא החולשה המרכזית ברוסיה בראשית המאה העשרים, לפי קוצוניס. הסיבה לפערים, לטענתו, נעוצה במידה רבה בקשיים האובייקטיביים שבהם נתקלה האימפריה בבואה למסות את אוכלוסייתה: שטח עצום המיושב בדלילות יחסית, שלא ניתן לשלוט בו באופן

למיניהן, ואילו בראשית המאה העשרים מתרבים הטפסים האישיים, הנתונים הנאספים על רכוש והכנסה וכן טבלאות המכילות נתוני מס. כל אלה מצביעים על העמקת השליטה של המדינה באזרחיה, וכן על התפקיד המרכזי שיועד לאיסוף המידע במערכת גביית הכסף. תשלום המס נתפש עם הזמן כביטוי להשתתפותו של האדם בכלכלת המדינה וליכולתו להשפיע על החברה והשלטון. בהתאם לכך, גביית המס כתלות בהכנסה או ברכוש (להבדיל מסטטוס משפטי) ביטאה שוויון אזרחי בפני המדינה, והעניקה זכות בחירה לדוגמה – חלק מתהליך של תרבות ואזרחות הנתונים.

ההקשר האירופי מוביל את קוצונוס לאחת השאלות המעניינות העולות מן הספר, והיא נושא ייחודה של רוסיה. האם סטייתו של רוסיה מן הדרך האירופית אל המודרנה – דרך אשר רוסיה צעדה בה, לכאורה, ערב המהפכה – היא סטייה מקרית, או שמא ניתן להצביע על מאפיינים ייחודיים שלאורם המהפכה הסוציאליסטית הייתה צפויה? האם כישלון הרפורמות נבע רק מגודלה של המדינה ומן הצורך להתמודד עם מלחמת העולם הראשונה, הקשה והארוכה, או שמא תנאים חברתיים-כלכליים-פוליטיים נוספים הביאו לאימוצה של הדרך המהפכנית? ספרו של קוצונוס תורם רבות לדיון זה: מחד גיסא, רפורמות המס הן דוגמא מצוינת לצעידתה של רוסיה במסלול האירופי לקדמה – ולמעשה, האליטה הרוסית הייתה כה ממוקדת בדרך זו, עד שעיקר הדיון סבב סביב האופן המתאים ביותר להעלות גם את הכפר הרוסי על פסי אותה המסילה; מאידך גיסא, הספר ממחיש את הנתק בין העיר והמדינה לבין הכפר ומוסדותיו, כמו גם בין גופים אזרחיים אחרים שפעלו ברוסיה אך מודרו מהדיונים בוועדות השונות ומהיישום של המדיניות. רוסיה האגררית ורוסיה העירונית אינן מתערבבות, והמדינה נשארת שחקן יחיד בתחום זה. היעדרותן הכמעט-מוחלטת מן הסֶפֶר של מועצות הכפר (Zemstvo) ושל אגודות וולונטריות רבות שהתחזקו בראשית המאה העשרים, לצד התגברות התנועה העונתית של פועלים ואיכרים בין הכפר לעיר, הן המחשה לקושי של המדינה לחדור לסֶפֶר הרוסי.

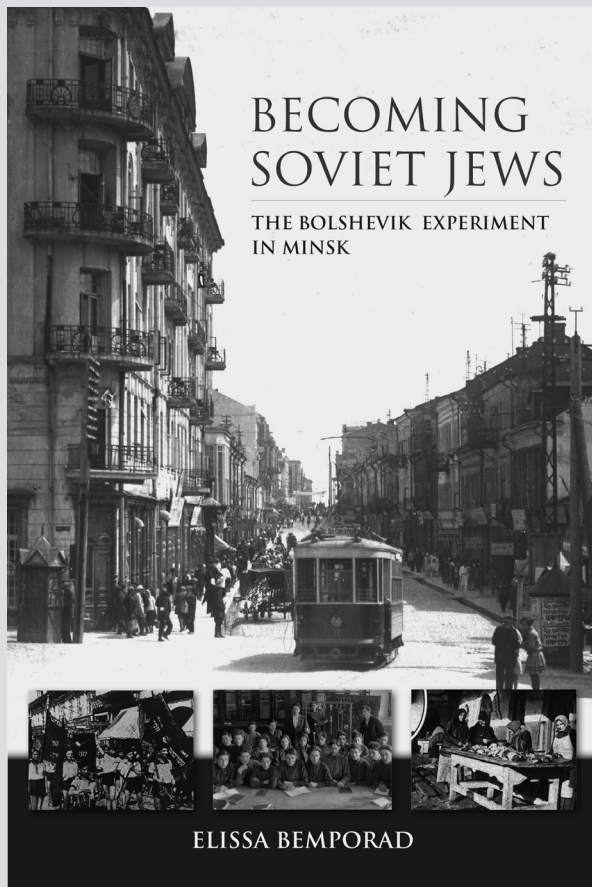
יתרה מזאת, בין השיטין נראים סדקים גם בתיאור המונוליטי של רוסיה העירונית, שאינה תמיד מאוחדת בדעתה לגבי האופן שבו יש ליישם את רפורמות המס באימפריה. ברוסיה של סוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים ניטש הוויכוח הפוליטי לא רק בין שמרנים לחפצים בקדמה, אלא גם בתוך המחנה של הדוגלים בשינוי: מצד אחד ניצבו תומכי החוקה הדמוקרטית, "הקאדטים" (Kadety), המפלגה הקונסטיטוציונית הדמוקרטית, ולמולם עמדו תנועות השמאל המהפכניות מכל גוני הקשת, שדגלו במיסוי רדיקלי יותר. במידה מסוימת, הייתה זו קבוצת אנשי העיר הפטורים ממס, אך גם משוללי זכויות היתר – אנשי האינטליגנציה, כלומר מורים, רופאים, עורכי-דין ואמנים – שהחלה להילחם על שינוי הקשר בין המדינה לבין אזרחיה.

מבחינה זו, המהפכה הבולשביקית הייתה שלב נוסף בניסיון להפוך את האיכרים והחיילים לשחקנים בכלכלה הלאומית הרוסית, ואילו הקולקטיביזציה בסוף שנות ה-20 הפכה בכוח ובמחיר כבד את האיכרים הרוסים לאזרחי ברית-המועצות. ספרו של קוצונוס מתאר כיצד הרפורמה המשמעותית ביותר, זו של המיסוי הפרסונלי, הונהגה על-ידי המדינה בזמן מלחמת העולם הראשונה. אף שהמניע היה לנסות ולהרחיב את בסיס המס על מנת להכניס יותר כסף לקופת המדינה בתקופה של הוצאות מאמירות, בפועל, הרפורמה לא השיגה את מטרתה: המיסוי האישי הכללי לא הצליח לחפות על הוויתור של המדינה על "מס הוודקה", שממנו הגיעו קרוב ל-30 אחוזים מהכנסות המדינה, ועל המיליטריזציה של המשק בשעת המלחמה. קוצונוס אמנם אינו מרחיב את הדיבור על ההחלטה ליישם את הרפורמה הזו דווקא בשעת מלחמה, אך ברור כי היה קושי עצום לגבות מס באופן יעיל מאוכלוסיות של חיילים ומהמוני פליטים הנמצאים בתנועה מתמדת. בסופו של דבר, הוא מסביר, ההחלטה להכניס שינויים במיסוי דווקא בתקופה קשה זו הפכה את המס לכלי פוליטי יותר מאשר לכלי כלכלי: כרטיסיות המס, ובהן המידע הפיסקלי, הפכו לאמצעי של שליטה בידי ועדות המס החדשות שקמו לאחר מהפכת פברואר. ועדות אלו, שאליהן זומנו נציגים מכל קבוצות האוכלוסייה, היו לזירת התגוששות פוליטית שכשלה בגביית המס בפועל.

אם נבחר את ההשלכות של מהפכת 1917 על המיסוי נגלה, לפי קוצונוס, כי המהפכה המשיכה את מגמת ה"אֶטְטִיזְצִיָה" (חיזוק ומיסוד המדינה) – משום שבעקבותיה הצליחה רוסיה בפעם הראשונה לבסס קשר ישיר ובלתי-אמצעי בין האזרח לבין המדינה הסובייטית. ההלאמה שבוצעה עם המהפכה מוטטה את המחיצות בין רכוש הציבור לרכוש המדינה, ויצרה זהות בין שולט לנשלט – זהות שהצדיקה, לפחות באופן תאורטי, פלישה מלאה של המדינה לפרט ולרכושו. המס לא בוטל, אלא הפך למס כללי ואחיד על הכנסתם של האזרחים מעבודת כפיים. אולם, נראה כי דווקא מהבחינה הזו הצליחה המהפכה יותר מדי: הזהות המוחלטת שיצרו הבולשביקים בין המדינה לחברה שמטה את הקרקע מתחת למשמעות המס, שהפך למעבר עקר של כסף מכיס אחד לכיס אחר. ביטול הרכוש הפרטי אינן ממילא את האפשרות לגבות מס על עסקאות ולמסות רכוש או הכנסה עסקית, ואשליית האחדות בין המדינה, הכלכלה והחברה התנפצה אל מול קופת המדינה הריקה, ואל מול איים גדולים בסקטור הכפרי שסירבו להצטרף למעגל האזרחות ולמסור את תוצרתם למדינה. הפער המוכר בין העיר לכפר, כמו גם ההסתמכות על מוסדות המדינה ויכולות הכפייה שלה מול אזרחיה, חזרו לאפיין גם את המשטר החדש.

מקורות האיורים:

תמונה בעמוד 129: By permission of University of Toronto Press

לא "רפיוזניקים", לא בולשביקים, לא ציונים: יהודים במינסק הסובייטית בין שתי מלחמות העולם

סקוט אורי

Elissa Bemporad / **Becoming Soviet Jews: The Bolshevik Experiment in Minsk**, Bloomington: Indiana University Press, 2013, 292 pp.

ספרה של אליסה בֶּמְפּוֹרָד על חוויותיהם של יהודים במינסק הסובייטית בין שתי מלחמות העולם הוא ספר מעמיק, מרתק וחדשני. יחד עם ספרים אחרים שנכתבו בשנים האחרונות על יהודי ברית-המועצות – למשל ספריהם של יורי סלזקין (Slezkine), קנת' (בנימין) מוס (Moss), בנימין נאט'נס (Nathans) ואנה שטרנשיס (Shternshis) – ספרה עטור הפרסים של במפורד מסמן נקודת מפנה משמעותית בחקר ההיסטוריה היהודית וההיסטוריה הסובייטית, כמו גם את האפשרות לכתוב היסטוריה שמשלבת בין שני התחומים. דרך קריאה קפדנית של מקורות ארכיוניים רבים בשפות שונות ואימוץ גישות היסטוריות חדשות (יחסית) מתחומים מקבילים, במפורד הצליחה לכתוב ספר שמחדש לא מעט בתחום העבר היהודי במדינת הבולשביקים – תחום מחקר שסובל זה שנים מקריאות מגמתיות.

אף-על-פי שבמפורד לא מציינת זאת במפורש, רצוי לקרוא, להבין ולהפנים את ספרה כתשובה מלומדת, מאופקת ומשכנעת לספרו המצליח של ההיסטוריון מברקלי סלזקין, **המאה היהודית** (תרגמו: כרמה פלד ושחר פלד, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2009). אם לדברי סלזקין – ובמידה מסוימת גם לדברי אחרים, כגון דייוויד שניר (Shneer) – החוויה היהודית הסובייטית התאפיינה בנהירתם של יהודי ברית-המועצות אל חיקה החם והחובק של המפלגה הבולשביקית, לקראת חיים חדשים ויפים, במפורד מדגישה את הדרכים השונות שבהן יהודים רבים בעיר מינסק התעקשו להמשיך את החיים המסורתיים

(התרבותיים, הפוליטיים והדתיים) שלהם – ככל האפשר. דרך פרקים על מורשתה של מפלגת הפועלים "הבונד" (Bund), על עשייה תרבותית וחינוכית בידיש, על המשכיות של מסורות דתיות ובעזרת דיון על מקומן של נשים יהודיות, במפורד קוראת תיגר על גישתם של סלזקין ואחרים אשר טוענים שהיהודים קיבלו את השלטון הבולשביקי בזרועות פתוחות ובעיניים עצומות. לפי במפורד, השלטון הבולשביקי בין שתי מלחמות העולם לא פיתה את יהודי מינסק אל תוך המלכודת הסובייטית, ויהודים רבים בעיר המשיכו לקיים חלק גדול מאורחות חייהם, תרבותם ודתם עד סוף התקופה.

לטענת במפורד, מיקומה בפרובינציה ואופייה הרב-אתני של מינסק אפשרו ליהודים רבים למצוא דרך מיוחדת להיות יהודים, למרות מאמצי השלטון החדש "לסבייט" את העיר ואת תושביה. מיד לאחר השתלטותו על העיר פירק השלטון הסובייטי את רוב המוסדות היהודיים הרשמיים, ובהם בתי-כנסת, מוסדות חינוך, עיתונים ציוניים וגם את הקהילה עצמה. למרות כל הכוונות והמאמצים השונים של

ד"ר סקוט אורי מלמד בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת תל אביב ומנהל את מכון רוט לחקר האנטישמיות והגזענות. ספרו *Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry* הופיע בהוצאת אוניברסיטת סטנפורד בשנת 2012. הוא גם ערך במשותף עם מייקל ל' מילר (Miller) את אוסף המאמרים: *Cosmopolitanism, Nationalism and the Jews of East Central Europe* (Routledge) בשנת 2014.

דוא"ל: scottury@post.tau.ac.il

פקידי השלטון ושותפיהם המקומיים, מרחקה הגאוגרפי של מינסק ממרכז הכוח הסובייטי במוסקבה והשיעור הגבוה של יהודים בעיר (55 אלף יהודים בשנת 1928, שהיוו כ-41 אחוזים) הפכו אותה לעיר מסוג אחר, עיר שבה היה אפשר להמשיך להיות יהודי או יהודייה. השילוב של עשייה תרבותית בידיש, מספר רב של סטודנטים יהודים באוניברסיטת בלארוס ופעילות ציונית מחתרתית הפך את מינסק ללא פחות מאשר "ירושלים ד'ברית-המועצות". ובמפורד מצהירה: "היהודיות של העיר הקלה את הפיכתה לחברה סובייטית, משום שהיא אפשרה שמירה של היבטים מהזהות היהודית שעלולים היו ללכת לאיבוד בתהליך ההשתלבות" (עמ' 50).

אחד התחומים שבהם ביטאו יהודים במינסק את דרכם המיוחדת היה דווקא המישור הפוליטי. בניגוד למחקרים אחרים בנושא, במפורד טוענת שחלק גדול מן היהודים שהצטרפו למחלקה היהודית של המפלגה הבולשביקית, הייבסקציה (Evsekstii), נשארו נאמנים לעקרונותיהם הפוליטיים הקודמים מימיהם כחברי ארגון הבונד. בנוסף, היא מזהה השפעה לא מבוטלת של הבונד ומורשתו אפילו לאחר חיסולו באופן רשמי במרס 1921 ושילובו במפלגה הקומוניסטית (עמ' 52 ו-54). גם כאן במפורד מתנגדת לגישתו של סלזקין, וטוענת שהחוויה הבולשביקית לא הייתה חוויה טוטאלית ושהיה מקום ליותר מתרבות, חברה ואישיות אחת במינסק שבין המלחמות. הגבולות בין הבונד הישן לייבסקציה החדשה, היא מסבירה, כלל לא היו ברורים במינסק: הייתה לא מעט המשכיות אישית ברמת ההנהגה בין שתי המפלגות, וחלק מן המוסדות המפלגתיים של הבונד הוחלפו בשם בלבד (עמ' 56-59). לא זו בלבד, אלא ש"הגיבור" המרכזי של הבונד, הירש לעקערט (Lekert), היה לגיבור הייבסקציה במינסק עד אמצע שנות ה-30 – תופעה שמצביעה לא רק על המשכיות אלא גם על פתיחות מסוימת מצדו של הממסד הסובייטי בעיר. ההמשכיות הזו מביאה את במפורד לטעון לגבי חברי הבונד שהצטרפו לייבסקציה כי "קשה לומר אם הם הבינו באותו רגע את המשמעות של כל מה שהיה כרוך במעבר זה" (עמ' 80). בנוגע לחברי הבונד שהצטרפו לייבסקציה בלי לוותר על שורשיהם בארגון, במפורד מסכמת: "באמצעות הצטרפות אל שורות המפלגה הקומוניסטית והפיכה לחברים בייבסקציה, בונדיסטים לשעבר היו מסוגלים, בפעם הראשונה, להפעיל כוח פוליטי אמיתי על הרחוב היהודי. בכך, עם זאת, המשיכו רבים מהם לבטא את נאמנותם לעקרונות ייחודיים של פעילותם הפוליטית הקודמת, לעתים באופן גלוי ופומבי ולעתים במרומז, תוך חזרה אל הסאבטקסט הבונדיסטי. אצל חלקם, המחויבות לבונדיזם ביטאה אידאולוגיה עמוקה. אצל אחרים, היא נבעה מהקרבה הטבעית אל השיח הפוליטי הבונדיסטי, שאליו הם התרגלו לאורך השנים" (עמ' 52).

לא רק שהמורשת הפוליטית היהודית הטרומ-בולשביקית נמשכה ב"עיר היהודית" מינסק, אלא גם תרבות יידיש מודרנית, הכוללת מוסדות חינוך, תרבות ואחרים, פרחו בה – ובמפורד טוענת ש"מינסק הפכה להיות מקום אידאלי לשגשוגה של היידיש" (עמ' 86). התנאי הראשון שאפשר זאת היה ההכרה הרשמית בידיש כאחת מארבע השפות הרשמיות של הרפובליקה הבלארוסית בשנת 1920, מה שהפך את הפעילות התרבותית בה, לפי במפורד, לחלק אינטגרלי מהנוף העירוני. מעבר לנוכחות בולטת במרחב העירוני, מעמדה של היידיש טופח בין היתר גם באמצעות מערכת של בתי-ספר סובייטיים, מפעל אקדמי חדשני לחקר היידיש וההיסטוריה של יהודי בלארוס, פרסומו של כתב עת אקדמי ומפעלים תרבותיים אחרים שפרחו "נגד כל הסיכויים" (עמ' 103). כך, אומרת במפורד, הפכה מינסק להיות "אחד הביטויים המוצלחים ביותר של הניסוי היידי בברית-המועצות" (עמ' 109).

גלגוליה של המסורת הפוליטית היהודית ושימוש נרחב ביידיש הלכו יד-ביד עם היבט נוסף של המשכיות בקרב יהודים במינסק: שמירה על חלק לא קטן מהרגלי הדת היהודית, למרות האווירה האנטי-דתית הקשה באותן שנים. לאחר בחינה של נושאים מרכזיים בחיים יהודיים מסורתיים, כמו אכילת בשר כשר ועריכת ברית מילה, במפורד טוענת ש"התבוננות בהרגלי הדת היהודית בעיר הסובייטית מראה שהחיים היהודיים לא השתנו בצורה דרמטית בן לילה" (עמ' 113). לא זו בלבד שיהודים רבים (כולל יהודים שנהיו קומוניסטים) המשיכו להגיע לבתי-כנסת מקומיים, לפחות בחגים אם לא באופן קבוע, אלא שחלק מאותם יהודים לא הפסיקו לצרוך בשר כשר במהלך התקופה. לגבי ברית המילה, המחברת טוענת ש"במהלך שנות ה-20 ועד אמצע שנות ה-30, לפחות, הנורמה בקרב יהודי ברית-המועצות הייתה למול את בניהם" (עמ' 133). כך, לא רק יהודים "רגילים" אלא גם יהודים שהיו חברים במפלגה המשיכו את המסורת של ברית המילה, למרות הלחץ הפוליטי והחברתי להשאיר מאחור את ההרגל הדתי. לכן, לפי במפורד, רוב יהודי מינסק המשיכו, בדרכים שונות, לקיים חלקים מרכזיים של המסורת היהודית הדתית. "הנוכחות של חיים דתיים [יהדות] במינסק הסובייטית לא הייתה מקרה בודד אלא תופעה מייצגת [...] בערים אחרות בתחום המושב לשעבר, במקומות שבהם יהודים היוו אחוז גבוה של האוכלוסייה הכללית" (עמ' 143), מסכמת במפורד, וחותמת את הפרק החדשני בקביעה ולפיה "ירידה במעמדה של הסמכות המסורתית לא הביאה את רוב היהודים להפקיר את היידישקייט העממי" (עמ' 144).

לא רק שהמערכת הסובייטית לא הצליחה להפוך את יהודי מינסק (וערים אחרות בסביבה) לקומוניסטים אדוקים, אלא שהמהפכה הבולשביקית נכשלה גם במשימתה

המרכזית – יצירתה של אישה יהודייה חדשה. למרות מאמצים שונים לשלב נשים יהודיות במפלגה ובמנגנוניה, חלק גדול מן השינויים עוררו התנגדות חריפה מצדם של גברים יהודים אשר ראו בנשים יהודיות "מתחרות מסוכנות" ש"איימו על תפקידים מגדריים מסורתיים" (עמ' 154). עקב כך, חלק גדול מן הנשים היהודיות במינסק ויתרו על חלומן להשתלבות פוליטית ולשויון חברתי, וחדלו להשתתף בחיים הפוליטיים. לכן, מסבירה במפורד, "רק אחוז קטן של נשים יהודיות החזיקו במשרות של כוח ואחריות במוסדות מפלגתיים, בהנהלת מפעלים ובמוסדות יהודיים לתרבות ולספרות" (עמ' 175).

במפורד מתארת את גלגוליהם של יהודים במינסק הסובייטית כקהילה מוגדרת של אנשים שנשארו נאמנים למורשת התרבותית, הפוליטית והדתית שלהם למרות הלחץ הפוליטי, החברתי והכלכלי הלא מתון. יותר מכל דבר, סיפורם של יהודי מינסק בין שתי מלחמות העולם מהלל את "יכולת העמידה [endurance] של הזהות האתנית היהודית" (עמ' 186). לפי במפורד, המערכת הסובייטית המוקדמת לא הצליחה לפתוח או לשבור את רוחם ורצונם של יהודים פשוטים בעיר פרובינציאלית, חרף המאמצים הרבים של גורמים מפלגתיים – ובניגוד למה שנטען כחלק מנרטיבים היסטוריים חדשים, אצל סלזקין ואחרים. מעבר לכך, יהודים רבים המשיכו במהלך רוב התקופה לבלוט במרחב הציבורי, לדבוק באמונותיהם הפוליטיות היהודיות הטרנס-הפכניות, להשתמש בשפה היידיש במסגרת מפעלים תרבותיים, לשמור על חלקים אינטגרליים במסורת הדתית שלהם ולהישאר – "נגד כל הסיכויים" – יהודים.

חיבורה של במפורד הוא קריאה רומנטית, אם לא הרואית, של המציאות היהודית-הסובייטית המוקדמת. לא במקרה, הספר מתרכז בכמה מונחי מפתח בהיסטוריה היהודית המודרנית, כמו "המשכיות", "מסורת", "זהות", "קהילה", "שגשוג" ו"הישרדות", שאינם ניטרליים ושיוצרים ביחד נרטיב היסטורי של קהילה יהודית שממשיכה את מסורתה למרות התנאים הקשים, ואף העוינים. בכך, הספר לא רק מאתגר ספרים אחרים על יהודי ברית-המועצות שנטו להדגיש את המפגש בין יהודים לבין המשטר

הבולשביקי כדבר חיובי, אלא גם סולל את הדרך לחקר התחייה היהודית בברית-המועצות המאוחרת והגירתם של מיליוני יהודים למדינת ישראל ב-50 השנים האחרונות. שום דבר – לא שינוי הממשל, לא עליית הבולשביקים, לא לחץ פוליטי כבד ולא קשיים כלכליים מתמשכים – לא שובר את הקשר הגורדי שבין יהודי מינסק ליהדותם, כפי שהם הבינו והפנימו אותה במהלך הדורות. בסופו של דבר, זה אינו מרד פוליטי או אידאולוגי, אלא משהו הרבה יותר עמוק ומשמעותי: מרד אינסטינקטיבי, אם לא קיומי, של זהות אתנית כמעט מהותנית.

מעבר לשאלות יהודיות קיומיות, ניתוחה של במפורד גם מתעמת עם קריאות פוקיאניות של השלטון הסובייטי, כמו אלו של סטיבן קוטקין (Kotkin), יגאל חלפין ואחרים, הרואים בברית-המועצות חברה מודרנית למופת ששניתה לחלוטין את חייהם האישיים של מיליוני אנשים. לכן, במידה מסוימת, במפורד גם תורמת לוויכוח הישן – שבוודאי לא תם עדיין – מימי המלחמה הקרה, בין תומכי או מזדהי המשטר הסובייטי לבין מתנגדיו, סביב השאלה היהודית וטיבו של השלטון הסובייטי: תומכי השלטון נטו לראות בברית-המועצות חברה אנטי-פשיסטית שקיבלה וחיזקה את יהודיה יותר מכל מדינה אחרת באזור, וטענו שיהודים רבים הגיבו בחיוב לחיזורים הסובייטיים החוזרים; לעומתם במפורד טוענת שהנאמנות העיקשת של יהודים רבים במינסק למסורת היהודית (האמתית שלהם) לא זו בלבד שסימנה את חוזקו של העם היהודי, אלא גם הפכה להיות הבסיס למרד היהודי המודרני, שבבוא הזמן הפיל את האימפריה הרב-לאומית והביא לשינויים גלובליים שהשלכותיהם טרם מובנות לנו עד היום. ספרה של במפורד אינו מושלם, ויש כמה רגעים שבהם "העגלה דוחפת את הסוס", אולם השילוב בין חדשנות מתודולוגית למחקר ארכיוני יסודי הופך אותו לקריאת חובה לכל מי שעוסק בחקר היהודים בברית-המועצות ובמזרח אירופה, ולספר המומלץ בחום למתעניינים בהיסטוריה יהודית ובהיסטוריה אירופית בעת החדשה.

מקורות האירורים:

תמונה בעמוד 131: *By permission of Indiana University Press*